

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO

ŠTUDIJSKI PROGRAM:
SLOVENSKI KNJIŽNI JEZIK S STILISTIKO

NATAŠA DETIČ

**SOMATSKA FRAZEOLOGIJA
SLOVENSKEGA JEZIKA**

MAGISTRSKO DELO

MENTORICA:
RED. PROF. DR. ERIKA KRŽIŠNIK

ZAGORJE OB SAVI, 2007

VSEBINA

1	UVOD	7
2	TEORETIČNA IZHODIŠČA	9
2.1	DEFINICIJA FRAZEMA IN MEJE FRAZELOGIJE	11
2.2	SOMATSKA FRAZELOGIJA	12
2.2.1	POMENSKE SESTAVINE SOMATIZMOV	12
2.2.1.1	TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE	13
2.2.1.2	ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE	14
2.2.1.3	FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE	15
2.2.2	ODMIKI OD RAZVRSTITVE ANNE KRAWCZYK - TYRPA	17
2.2.2.1	POMENSKA SESTAVINA PREMİK (KRATEK ODSEK ČASA)	18
2.2.2.2	POMENSKI SESTAVINI TEMPERAMENT IN KARAKTER TER ČUSTVENO DOŽIVLJANJE	18
2.2.2.3	POMENSKA SESTAVINA JOKANJE	19
2.3	IZKUŠENJSKA IN KULTURNA PODSTAVA FRAZEMOV	20
3	GRADIVO	21
3.1	VIRI FRAZEMOV	21
3.2	NAVAJANJE FRAZEMOV, NJIHOVIH VARIANT IN OBVEZNEGA IN/ALI OBIČAJNEGA OKOLJA	22
3.3	NAVAJANJE JEZIKOVNOZVRSTNIH OZNAK	23
4	ANALIZA PO POMENSKIH SESTAVINAH	25
4.1	FRAZEMSKA SESTAVINA NOGA	25
4.1.1	TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE	25
4.1.1.1	NAMEŠČENOST SPODAJ	25
4.1.1.2	NAMEŠČENOST NA LEVI ALI DESNI STRANI TELESA	27
4.1.1.3	ODDALJENOST	27
4.1.2	ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE	28
4.1.3	FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE	28
4.1.3.1	HOJA	28
4.1.3.2	STOJA	32
4.1.3.3	BRCANJE	34

4.1.3.4	RAZLIČNE MOTORIČNE FUNKCIJE	35
4.1.4	VEČ POMENSKIH SESTAVIN	35
4.1.4.1	KOLIČINA IN STOJA	35
4.1.4.2	KOLIČINA IN STOJA ALI HOJA	36
4.1.4.3	STOJA IN/ALI HOJA	36
4.2	FRAZEMSKA SESTAVINA OKO	37
4.2.1	TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE	37
4.2.1.1	NAMEŠČENOST SPREDAJ	37
4.2.1.2	NAMEŠČENOST V ODPRTINAH V GLAVI	38
4.2.2	ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE	39
4.2.2.1	VELIKOST	39
4.2.2.2	KOLIČINA	39
4.2.2.3	POKRITOST Z VEKAMI	39
4.2.2.4	OBLIKA: POSODA	40
4.2.2.5	SOLZENJE	41
4.2.3	FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE	41
4.2.3.1	GLEDANJE, VIDENJE	41
4.2.3.2	MEŽIKANJE	47
4.2.4	VEČ POMENSKIH SESTAVIN	47
4.2.4.1	NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE	47
4.2.4.2	KOLIČINA IN GLEDANJE, VIDENJE	49
4.2.4.3	OBLIKA: POSODA IN POKRITOST Z VEKAMI	50
4.3	FRAZEMSKA SESTAVINA SRCE	52
4.3.1	TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE	52
4.3.1.1	NAMEŠČENOST ZNOTRAJ	52
4.3.1.2	NAMEŠČENOST ZGORAJ	53
4.3.1.3	ODDALJENOST	53
4.3.2	ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE	53
4.3.2.1	VELIKOST	53
4.3.2.2	KEPA	54
4.3.2.3	OBLIKA: PROSTOR	57
4.3.2.4	OBLIKA: POSODA	58
4.3.2.5	POLJE	59
4.3.3	FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE	59
4.3.3.1	KRČENJE (POTISKANJE KRVI PO ŽILAH)	59
4.3.3.2	SPOROČANJE	60
4.3.4	VEČ POMENSKIH SESTAVIN	60
4.3.4.1	NAMEŠČENOST ZNOTRAJ IN OBLIKA: POSODA	60
4.4	FRAZEMSKA SESTAVINA RIT/ZADNJICA	61
4.4.1	TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE	61
4.4.1.1	NAMEŠČENOST ZADAJ	61
4.4.1.2	NAMEŠČENOST SPODAJ	62
4.4.1.3	NAMEŠČENOST	62
4.4.2	ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE	62
4.4.2.1	OBLIKA: OBLOŽENOST	62
4.4.2.2	OBLIKA: VOTLINA	63

4.4.2.3	OBLIKA: POSODA	64
4.4.3	FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE	64
4.4.3.1	IZLOČANJE	64
4.4.3.2	SEDENJE	65
4.4.3.3	SPOROČANJE	66
4.4.3.4	PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA	66
4.4.3.5	SPOLNOST	67
4.4.4	VEČ POMENSKIH SESTAVIN	67
4.4.4.1	OBLIKA: VOTLINA IN IZLOČANJE	67
4.4.4.2	OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA	68
4.4.4.3	OBLIKA: POSODA IN IZLOČANJE	68
4.4.4.4	NAMEŠČENOST ZADAJ IN OBLIKA: OBLOŽENOST	68
4.4.4.5	NAMEŠČENOST SPODAJ IN OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA	69
4.5	UGOTOVITVE	70
4.5.1	FRAZEMSKA SESTAVINA <i>NOGA</i>	70
4.5.2	FRAZEMSKA SESTAVINA <i>OKO</i>	72
4.5.3	FRAZEMSKA SESTAVINA <i>SRCE</i>	75
4.5.4	FRAZEMSKA SESTAVINA <i>RIT/ZADNJICA</i>	78
4.5.5	POIMENOVANJA ZA DELE ŽIVALSKEGA TELESA	81
4.5.6	PREGLEDNICA POMENSKIH SESTAVIN SOMATIZMOV	81
5	SKLADENJSKE VLOGE SOMATIZMOV	84
5.1	SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKE SESTAVINE <i>NOGA</i>	84
5.1.1	OSEBEK	84
5.1.2	POVEDKOVO DOLOČILO	85
5.1.3	PREDMET	85
5.1.3.1	TOŽILNIK	85
5.1.4	POVEDKOV PRILASTEK	86
5.1.5	PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)	86
5.1.5.1	MESTO	86
5.1.5.2	CILJ	87
5.1.5.3	IZHODIŠČE ALI DOSEG	88
5.1.6	PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI	88
5.1.6.1	NAČIN	88
5.1.6.2	SREDSTVO IN ORODJE	89
5.1.7	PRISLOVNO DOLOČILO VZROČNOSTI	89
5.1.7.1	OZIR	89
5.2	SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKE SESTAVINE <i>OKO</i>	90
5.2.1	OSEBEK	90

5.2.2	POVEDKOVO DOLOČILO	91
5.2.3	PREDMET	91
5.2.3.1	RODILNIK	91
5.2.3.2	DAJALNIK	92
5.2.3.3	TOŽILNIK	92
5.2.4	PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)	93
5.2.4.1	MESTO	93
5.2.4.2	CILJ	94
5.2.4.3	IZHODIŠČE ALI DOSEG	94
5.2.5	PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI	95
5.2.5.1	NAČIN	95
5.2.5.2	PRIMERA	95
5.2.5.3	SREDSTVO IN ORODJE	95
5.2.5.4	MERA	96
5.2.6	PRISLOVNO DOLOČILO VZROČNOSTI	97
5.2.6.1	OZIR	97
5.2.7	PRILASTEK	97
5.3	SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKÉ SEŠTAVINE	98
	<i>SRCE</i>	
5.3.1	OSEBEK	98
5.3.2	POVEDKOVO DOLOČILO	98
5.3.3	PREDMET	99
5.3.3.1	RODILNIK	99
5.3.3.2	TOŽILNIK	99
5.3.4	PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)	100
5.3.4.1	MESTO	100
5.3.4.2	CILJ	100
5.3.4.3	IZHODIŠČE ALI DOSEG	100
5.3.5	PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI	101
5.3.5.1	NAČIN	101
5.3.5.2	MERA	101
5.3.6	PRILASTEK	102
5.4	SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKÉ SEŠTAVINE	103
	<i>RIT/ZADNJICA</i>	
5.4.1	OSEBEK	103
5.4.2	POVEDKOVO DOLOČILO	103
5.4.3	PREDMET	103
5.4.3.1	RODILNIK	104
5.4.3.2	TOŽILNIK	104
5.4.3.3	ORODNIK	104
5.4.4	PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)	105
5.4.4.1	MESTO	105
5.4.4.2	CILJ	105
5.4.4.3	IZHODIŠČE ALI DOSEG	106

5.4.4.4	POT	106
5.4.4.5	RAZMEŠČENOST	106
5.4.5	PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI	107
5.4.5.1	NAČIN	107
5.4.5.2	PRIMERA	107
5.5	UGOTOVITVE	108
6	IZKUŠENJSKA IN KULTURNA PODSTAVA FRAZEMOV	112
6.1	ANALIZA FRAZEMOV S SESTAVINO <i>DUŠA</i>	112
6.1.1	KULTURNA PODSTAVA	112
6.1.1.1	ČLOVEKOVO NESMRTNO BISTVO	112
6.1.1.2	ČLOVEKOVO DUHOVNO BISTVO	113
6.1.1.3	INTIMNI PROSTOR SKRITIH MISLI IN ČUSTEV	114
6.1.1.4	NAJVAŽNEJŠI, NAJPOMEMBNEJŠI DEL TELESA	116
6.1.1.5	TELESNOST DUŠE	117
6.2	ANALIZA FRAZEMOV S SESTAVINO <i>SRCE</i>	119
6.2.1	IZKUŠENJSKA IN KULTURNA PODSTAVA	119
6.2.1.1	FIZIČNO OBČUTENJE SPREMENB IN SREDIŠČE ČUSTEV	119
6.2.1.2	GLAVNI DEL ČLOVEKOVEGA TELESA IN SREDIŠČE ČUSTEV	122
6.2.1.3	VOTEL ORGAN IN SREDIŠČE ČUSTEV	122
6.2.1.4	VEDENJE = VIDENJE IN SREDIŠČE ČUSTEV	124
6.2.2	KULTURNA PODSTAVA	124
6.2.2.1	SREDIŠČE ČUSTEV	124
6.2.2.2	SEDEŽ, SREDIŠČE INTELEKTUALNIH FUNKCIJ	126
6.3	UGOTOVITVE	129
7	SKLEP	131
8	VIRI	135
9	LITERATURA	137

1 UVOD

Frazemi so jezikovne enote, za katere je med drugim značilno, da vsota pomenov njihovih posameznih sestavin ni enaka pomenu celotnega frazema. Večinoma pa obstaja (ali je obstajalo vsaj ob nastanku frazema) neko razmerje med pomenom (vsaj ene od) sestavin in celovitim pomenom frazema, tako da je mogoče pomen večine frazemov deloma predvideti iz pomenov (vsaj ene od) frazemskih sestavin.

V tej magistrski nalogi preučujem frazeme, katerih vsaj ena od sestavin je poimenovanje dela telesa (somatizem), in ugotavljam, s katerimi pomenskimi sestavinami je to poimenovanje udeleženo v frazemih. Predmet preučevanja so frazemi slovenskega jezika s sestavinami *noga*, *oko*, *srce*, *rit* oziroma *zadnjica* ter *duša* (zadnja zaradi primerjave s frazemi s sestavino *srce*, čeprav duša fizično ni del telesa, je pa kulturološko).

Predvidevam, da so somatizmi kot frazemske sestavine s svojim leksikalnim pomenom udeleženi v celovitem pomenu frazemov. Glede na to, s katero pomensko sestavino somatizem vstopa v frazem, pa lahko ugotovimo, kako ljudje doživljamo ta del telesa (predstave o človeškem telesu se kažejo tudi v jeziku).

V 2. poglavju te magistrske naloge navajam nekaj teoretičnih izhodišč, povezanih s frazeologijo, definicijo frazema, somatsko frazeologijo, pomenskimi sestavinami somatizmov ter izkušenjsko in kulturno podstavo frazemov.

V 3. poglavju pišem o virih frazemov slovenskega jezika in navajanju frazemov, njihovih variant, obveznega in/ali običajnega okolja ter jezikovnozvrstnih oznak v tej magistrski nalogi.

V 4. poglavju ugotavljam, s katerimi pomenskimi sestavinami so somatizmi *noga*, *oko*, *srce* in *rit/zadnjica* udeleženi v frazemih slovenskega jezika.

V 5. poglavju ugotavljam povezavo med pomenskoskladenjsko vlogo somatizma in njegovo udeleženoostjo v pomenu frazema.

V 6. poglavju preučujem, ali udeleženoost pomenov sestavin *duša* in *srce* v pomenih frazemov priča o telesni (fizični) izkušnji ali o kulturni izkušnji govorcev slovenskega jezika.

7. poglavje prinaša sklepne ugotovitve celotne raziskave.

V 8. in 9. poglavju navajam uporabljene vire in literaturo.

2 TEORETIČNA IZHODIŠČA

Iz vsakega jezika je mogoče razbrati videnje sveta, ki je v različnih jezikih lahko različno. O tem je že konec 18. stoletja razmišljal nemški jezikoslovec Wilhelm von Humboldt, v slovenskem prostoru pa pod njegovim vplivom Fran Levstik v delu *Napake slovenskega pisanja* leta 1858, kjer piše »o različnem uzaveščanju (kategorizaciji) iste predmetnosti v različnih jezikih, s tem posredno o njenem različnem opomenjanju in seveda tudi različni verbalizaciji pomena v slovenščini glede na takrat posebej aktualno nemščino« (Vidovič Muha 2000: 48), in sicer ob primerjavi nemških tvorjenk *Bethaus* ('moliti, hiša') in *Spinnrad* ('presti, kolo') ter slovenskih *bogomolja* ('Bog, moliti') in *kolovrat* ('kolo, vrteti').¹ Od sredine 20. stoletja (Leo Weisgerber) se uporablja pojem »slika sveta« kot videnje sveta dane jezikovne skupnosti. (Kržišnik 2005: 69.)²

Od 80. let 20. stoletja dalje nastajajo razprave s področja kognitivnega jezikoslovja, predvsem kognitivne semantike (teorija metafore), katerih začetnik je ameriški jezikoslovec George Lakoff (skupaj z Markom Johnsonom npr. *Metaphors We Live By* iz leta 1980 in *Conceptual Metaphor in Everyday Language* iz leta 1981; v slovenščino je prevedena njegova razprava *Sodobna teorija metafore*³ iz leta 1995). V slovenskem prostoru o tem pišejo predvsem Erika Kržišnik in Marija Smolić (članka *Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj* iz leta 1999 in »*Slike*« časa v slovenskem jeziku iz leta 2000) ter poljska jezikoslovka Agnieszka Będkowska - Kopczyk, ki raziskuje tudi slovensko frazeologijo (knjiga *Jezikovna podoba*

¹ Levstik pri tem ugotavlja: »Nemec si Boga le misli, pa ga ne imenuje; a Slovan si ga misli in tudi imenuje; zato pa mesta ne imenuje, ampak le misli si ga.« in »Misel, katero Nemec veže h kolesu, vidimo, da je šele nasledek tiste, ki jo veže Slovenec.« (Navedeno po: Kržišnik, Smolić: 1999: 63–64; glej tudi: Vidovič Muha 1988: 46–50.)

² Erika Kržišnik: *Frazeologija v luči kulture*. V: *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*, 41. SSJLK (Ljubljana, 2005), 67–81.

³ Izšla je v zborniku *Kaj je metafora*, ur. B. Kante (Ljubljana, 1998: 271–325).

*negativnih čustev v slovenskem jeziku, Kognitivni pristop iz leta 2004).*⁴

Tudi poljska jezikoslovka Anna Krawczyk - Tyrpa (ki se sklicuje na raziskave poljske jezikoslovke Anne Wierzbicke) v delu *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich* iz leta 1987 piše, da do videnja sveta v posameznem jeziku lahko pridemo z analizo semantičnega sistema. Poleg informacije o življenjskih razmerah (npr. pojavi v atmosferi, poimenovanja iz rastlinskega in živalskega sveta) in družbenih odnosih (npr. poimenovanja institucij) je mogoče v jeziku razbrati tudi raven vednosti danega naroda. (Krawczyk - Tyrpa 1987: 18.)

Videnje sveta govorcev posameznega jezika se da najbolje razbrati iz besedja, torej tudi iz frazeologije. Ruski jezikoslovec Jurij Apresjan v delu *Leksičeskaja semantika, Sinonimičeskie sredstva jazyka* iz leta 1974 ugotavlja: »Pomen jezikovnega znamenja odslikava »naivno pojmovanje« predmetov, lastnosti, dejavnosti, procesov, dogodkov itd. Stoletja nastajajoče slika sveta odraža materialno in duhovno izkušnjo naroda, ki je nosilec danega jezika. Naivne slike sveta, ki jih dobimo z analizo pomenov besed različnih jezikov, se lahko v podrobnostih razlikujejo druga od druge, medtem ko znanstveno videnje sveta ni odvisno od jezika, s katerim se opisuje.« (Navedeno po Kržišnik - Kolšek 1990: 143.⁵)

⁴ Več o tem je v poglavju 2.3 Izkušnjska in kulturna podstava frazemov.

⁵ Erika Kržišnik - Kolšek, *Sestavina roka v frazeologemih slovenskega knjižnega jezika*, XXVI. SSJLK (Ljubljana, 1990), 141–154.

2.1 DEFINICIJA FRAZEMA IN MEJE FRAZELOGIJE

Pri obravnavanju frazeologije se držim definicije Erike Kržišnik, ki frazem definira kot »jezikovno enoto s stalno sestavinsko zapolnitvijo (z vsemi predvidenimi variantami); stalno skladiščno zgradbo (z vsemi predvidenimi variantami in pretvorbami); stalno pomensko zgradbo s predpostavko, da vsota pomenov njegovih sestavin ni enaka celovitemu pomenu frazeološke enote.« (Kržišnik - Kolšek 1990: 143.)

Pri tem so lastnosti frazemov naslednje:

- večbesednost, ki iz skupine frazemov izloči vse enobesedne idiomatske izraze (npr. *zatreskati se*),
- stalnost, ki iz skupine frazemov izloči nestalne besedne zveze (npr. ustvarjalne metafore, metonimije, primere),
- neizpeljivost pomena frazema iz pomenov njegovih sestavin, ki iz skupine frazemov izloči stalne besedne zveze s predvidljivim pomenom (npr. *spalna srajca*, *potočni rak*),
- ekspresivnost, ki na rob frazeologije potisne stalne besedne zveze z nepredvidljivim pomenom, ki imajo le denotativni pomen, ne pa tudi konotativnega (*mačje oko*, *ahilova kita*).

Torej gre za pojmovanje frazeologije v t. i. ožjem smislu (predmet frazeologije v širšem smislu so namreč tudi stalne besedne zveze s predvidljivim pomenom). Spodnja meja frazeologije je pri izrazih tipa *biti ob* 'izgubiti'; *lomiti ga* 'delati narobe'; *na mah* 'nenadoma, naenkrat' (vprašanje je, ali so večbesedni); Erika Kržišnik jih kot minimalne frazeme še obravnava v okviru frazeologije. Zgornja meja pa so nepravi glagolski frazemi (npr. *srce pade v hlače komu*) in rečenice (npr. *Sreča je opoteča.*) (Kržišnik 1994: 58–70.⁶)

⁶ Erika Kržišnik, *Slovenski glagolski frazemi, Doktorska disertacija* (Ljubljana, 1994).

2.2 SOMATSKA FRAZEOLOGIJA

V zvezi s somatskimi frazemi, tj. frazemi, katerih vsaj ena sestavina je poimenovanje dela telesa (somatizem), František Čermák pravi, da človeško telo, ki je v glavnem enako za vse, ponuja univerzalno razdelitev na dele, ki dopušča zelo malo možnosti za jezikovne razlike. Sicer omenja kitajsko poimenovanje *zang*, ki je poimenovanje za skupino petih organov (srca, jeter, vranice, pljuč in ledvic), a le kot eno redkih izjem. Poimenovanja delov telesa v somatskih frazemih sodelujejo z večino svojih funkcij in simbolnih pomenov: *nos* kot pripomoček za vohanje, pa tudi odkrivanje nevarnosti, *srce* kot središče ljubezni, poguma in drugih občutkov ...), a se tudi pri tem pojavljajo razlike, manjše (tudi pri bližnjih jezikih) ali večje (v kitajščini je npr. srce center intelektualnih, miselnih procesov). (Čermák 1998: 110.⁷)

Z analizo delčka semantičnega sistema slovenskega jezika bom poskušala ugotoviti videnje sveta v tem jeziku.

2.2.1 POMENSKE SESTAVINE SOMATIZMOV

Poimenovanje dela telesa (somatizem) kot frazemska sestavina vpliva na pomen celotnega frazema s posameznimi pomenskimi sestavinami. Po Anni Krawczyk - Tyrpa lahko vsebuje tri vrste informacij, čemur po Wierzbicki ustrezajo tri vrste pomenskih sestavin:

- informacije o nameščenosti dela telesa – topografske (namestitvene) pomenske sestavine,
- informacije o obliki in zgradbi dela telesa – anatomske (zgradbene, oblikovne) pomenske sestavine,

⁷ František Čermák, *Somatic Idioms Revisited*, v: *Europhras 95, Europäische Phraseologie im Vergleich, Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt*, ur. W. Eisman (Bochum, 1998), 109–119.

- informacije o funkciji dela telesa – funkcijske pomenske sestavine. (Kržišnik - Kolšek 1990: 144–145.)

Pomenske sestavine, s katerimi frazemske sestavine *noga, oko, srce in rit/zadnjica* vstopajo v frazeme slovenskega jezika, tako obravnavam v treh skupinah (povzetih po Anni Krawczyk - Tyrpa): topografske, anatomske in funkcijske pomenske sestavine. Znotraj teh treh skupin pa pomenske sestavine obravnavam v vrstnem redu od tiste, s katero je določena frazemska sestavina udeležena v največjem številu frazemov, do tiste, s katero je udeležena v najmanjšem številu frazemov.

2.2.1.1 TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE

- Glede na nameščenost delov telesa je človeško telo razdeljeno na zgornji in spodnji del (tisti, ki je pri normalnem stanju dlje od zemlje ali bližje zemlji), sprednji in zadnji del (tisti, ki pri normalnem načinu premikanja prvi ali zadnji prestopi mejo površine, ki jo telo zavzema v mirovanju) ter levo stran (glede na navpično os tista stran, na kateri je srce) in desno stran (nasprotna od leve ali tista, na kateri je roka, ki jo večina ljudi uporablja za delo).

Nekateri somatizmi (na primer *glava*) so v frazemih udeleženi s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZGORAJ (*postaviti se/kaj na glavo*), drugi (na primer *noga, peta*) s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPODAJ (*biti/motati se/vrteti se/plesti se/sukati se pod nogami komu/čigavimi*).

Somatizma *obraz* in *oko* sta na primer v frazemih udeležena s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPREDAJ (*povedati/vreči v obraz/oči komu kaj*), somatizmi *peta, zadnjica* in *rit* pa s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZADAJ (*biti (kar naprej/neprestano) za petami/zadnjico/ritjo komu*).

S pomensko sestavino NAMEŠČENOST LEVO ali NAMEŠČENOST DESNO je v frazemih udeležen na primer somatizem *roka* kot poimenovanje za stranski (parni) del telesa (*kaj leži/je na desno/levo roko*).

Na presečišču treh ploskev, ki delijo telo na zgoraj omenjene dele, je središče telesa.

S pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZNOTRAJ je v frazemih udeležen na primer somatizem *kost* (*premočen do kosti*), s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZUNAJ pa na primer *koža* (*imeti debelo kožo*).

- Posamezen del telesa je bolj ali manj oddaljen od središča telesa. Nekateri somatizmi so tako v frazemih udeleženi s pomensko sestavino ODDALJENOST (*imeti vrh glave koga; biti zaljubljen do ušes; od nog/pet do glave*).

2.2.1.2 ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE

- Glede na obliko in zgradbo je somatizem v frazemih lahko udeležen s svojo razsežnostjo.

V primerjavi s frazemsko sestavino *prst*, ki je v frazemih udeležena s pomensko sestavino MAJHNOST, je frazemska sestavina *roka* na primer v frazemih udeležena s pomensko sestavino VELIKOST (*Če komu prst ponudiš, pa roko zagradi*).

Nekateri somatizmi so v frazemih udeleženi s pomensko sestavino TANKOST (*za las*), drugi s pomensko sestavino DEBELINA (*imeti debelo kožo*).

Nekateri somatizmi so v frazemih udeleženi s pomensko sestavino DOLŽINA (*imeti dolg jezik*), nekateri s pomensko sestavino KRATKOST (*Laž ima kratke noge*).

Somatizem *usta* je na primer v frazemih udeležen s pomensko sestavino ŠIRINA (*imeti široka usta*) itd.

- Nekateri somatizmi so v frazemih udeleženi s pomensko sestavino KOLIČINA (*poslušati z enim ušesom, prešteti na prste ene roke, kolikor ima kdo las na glavi*).
- Somatizmi so v frazemih lahko udeleženi tudi s pomenskimi sestavinami iz skupine fizičnih lastnosti.

Somatizem *solza* je na primer v frazemih udeležen s pomensko sestavino ČISTOST (*čist kot solza*).

Somatizem *srce* je na primer v frazemih udeležen s pomenskimi sestavinami TEMPERATURA (*Mrzle roke, vroče srce.*), TRDOTA (*imeti trdo srce*), TEŽA (*s težkim srcem*) itd.
- Omeniti velja še pomensko sestavino PREMIK (KRATEK ODSEK ČASA). Frazem *kot bi trenil* s pomenom 'zelo hitro' sicer ne vsebuje somatizma, vendar se glagol *treniti* v slovenščini veže s samostalnikom *oko*.⁸ Najkrajši odsek časa je torej določen s trenom očesa (= trenutek).⁹

2.2.1.3 FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE

Glede na funkcije delov telesa Anna Krawczyk - Tyrpa loči več skupin.

- Spreminjanje snovi:

S pomensko sestavino PROCES HRANJENJA IN PREBAVLJANJA so v frazemih udeleženi na primer somatizmi *želodec, usta, grlo* (*na prazen želodec, imeti suha usta//suho grlo*).

S pomensko sestavino GRIZENJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *zob* (*kazati/pokazati zobe komu*).

⁸ V nekaterih jezikih ta frazem vsebuje somatizem *oko*, na primer hrvaško *u/za tren oka*, poljsko *w oka mgnieniu*.

⁹ »Verjetno prevzeto iz hrv. *trenútak*, kar je izpeljano iz *trèn* 'trenutek', to pa iz glagola *trénuti* 'treniti, mežikniti'. Beseda torej prvotno pomeni 'mežikljaj'.« (Snoj 1997: 681.)

S pomensko sestavino DOJENJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *prsi (imeti otroka pri prsih)*.

S pomensko sestavino IZLOČANJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *rit (Saj ti ne bo riti razgnalo/predrlo! (*))*.

– Motorične funkcije:

S pomensko sestavino SEDENJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *zadnjica (od samega sedenja dobiti žulje na zadnjici)*.

Somatizem *noga* je na primer v frazemih udeležen s pomenskimi sestavinami STOJA (*postaviti se/stopiti na lastne/svoje noge*), HOJA (*imeti lahke noge*), BRCANJE (*upirati se z rokami in nogami*).

Somatizem *roka* je na primer v frazemih udeležen s pomenskimi sestavinami BOJ oziroma TEPENJE (*dvigniti roko proti komu/nad koga*), DRŽANJE (*imeti v (svojih) rokah koga/kaj*), NOŠENJE (*nositi na/po rokah koga*), DELO oziroma DELOVANJE (*živeti iz rok v usta*).

– Prenos življenja:

S pomensko sestavino SPOLNOST je v frazemih udeležen na primer somatizem *rit (Baba pijana, rit prodana)*.

S pomensko sestavino NOSEČNOST je v frazemih udeležen na primer somatizem *trebuh (imeti trebuh)*.

S pomensko sestavino DOLOČANJE RODU IN PRIROJENIH LASTNOSTI je v frazemih udeležen na primer somatizem *kri (imeti v krvi kaj)*.

– Funkcije čutil:

S pomensko sestavino GLEDANJE oziroma VIDENJE je v frazemih udeležen somatizem *oko (kaj je (prava) paša za oči)*.

S pomensko sestavino POSLUŠANJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *uho (sama ušesa so koga)*.

S pomensko sestavino VOHANJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *nos (imeti dober nos)*.

S pomensko sestavino OKUŠANJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *ustnice (le pomočiti ustnice v kaj)*.

S pomensko sestavino DOTIKANJE je v frazemih udeležen na primer somatizem *koža (občutiti na svoji/lastni koži kaj)*.

– Psihične funkcije:

S pomensko sestavino TEMPERAMENT IN KARAKTER so v frazemih udeleženi na primer somatizmi *kri, srce, živci (biti vroče krvi, biti brez srca oz. ne imeti srca (za koga/kaj), imeti dobre živce)*.

S pomensko sestavino DOŽIVLJANJE ČUSTEV sta v frazemih udeležena na primer somatizma *srce in živci (srce boli koga (zaradi česa), kdo/kaj gre na živce komu)*.

S pomensko sestavino POLJUBLJANJE je v frazemih udeležen somatizem *usta (poljub usta na usta)*.

S pomensko sestavino JOKANJE je v frazemih udeležen somatizem *oko (izjokati si oči (od skrbi/žalosti))*.

S pomensko sestavino MIŠLJENJE je v frazemih udeležen somatizem *glava (kaj pade v glavo komu)*.

S pomensko sestavino GOVORJENJE je v frazemih udeležen somatizem *jezik (vzeti (besedo) z jezika komu)*.

2.2.2 ODMIKI OD RAZVRSTITVE ANNE KRAWCZYK - TYRPA

V okviru frazemskih sestavin, analiziranih v tej magistrski nalogi, se v nekaj primerih odmikam od navedene razvrstitve.

2.2.2.1 POMENSKA SESTAVINA PREMİK (KRATEK ODSEK ČASA)

Pri tej pomenski sestavini, ki jo Anna Krawczyk - Tyrpa obravnava pri anatomskih pomenskih sestavinah, in vanjo uvršča frazeme *w oka mgnieniu* (dobesedno »v času, ko trenemo z očesom« 'v zelo kratkem času, zelo hitro'), *mgnienie oka/okiem* itd., se pojavi dvom, ali spada k anatomskim ali funkcijskim pomenskim sestavinam. Pri tem, ko trenemo z očesom, gre namreč za premikanje dela telesa (veke), torej mežikanje. Frazem *(niti) (z očesom/očmi) ne treniti oz. ne da bi trenil z očesom* zato obravnavam pri funkcijski pomenski sestavini MEŽIKANJE¹⁰. Možnost zapiranja in odpiranja vek je sicer res anatomska lastnost dela telesa,¹¹ vendar je premikanje vek oziroma mežikanje tudi funkcija dela telesa, in pri omenjenem frazemu gre za kratek odsek časa, izražen s časom, v katerem pomežiknemo. Pogosto mežikanje je lahko znak za človekovo čustveno vznemirjenje (v slovenščini obstaja nefrazeološka stalna zveza *treniti z očesom*). Mežikamo pa lahko tudi pod vplivom lastne volje (prim. *pomežikniti komu*). Deloma lahko s svojo voljo obvladujemo celo pogostost mežikanja ob čustveni vznemirjenosti.

2.2.2.2 POMENSKI SESTAVINI TEMPERAMENT IN KARAKTER TER ČUSTVENO DOŽIVLJANJE

Ti dve pomenski sestavini Anna Krawczyk - Tyrpa v svoji razvrstitvi obravnava pri psihičnih funkcijah (v okviru funkcijskih pomenskih sestavin), sama pa sem ju izločila, saj ne spadata v razvrstitev po vhodnih pomenih, tj. po pomenih,

¹⁰ Natančneje, gre za pomensko sestavino TRENITI (po analogiji z ostalimi pomenskimi sestavinami bi bila pri tem ustrezna raba glagolnika, a ga glagol *treniti* nima). Glagola *treniti* in (po)mežikniti oba pomenita 'zapreti in odpreti oči', le da pomen glagola *treniti* vsebuje še sestavino 'hitro'.

¹¹ Mežikanje je v osnovi refleksni gib, s katerim se solze, ki se v majhnih količinah ves čas sproščajo iz solznih žlez ob očesu, enakomerno razporedijo po površini roženice, in s tem preprečijo njeno izsušitev.

s katerimi posamezna frazemska sestavina vstopa v frazem. V omenjeni skupini se namreč frazemi uvrščajo glede na celoviti pomen frazema, torej izhodni pomen («output»). Gre za frazeme, kot so npr. *biti kakšen po srcu* 'biti kakšen po značaju'; *srce gori komu za koga* 'ljubiti koga'; *imeti srce na jeziku* 'hitro zaupati svoja čustva'. Vendar predvsem pri sestavini *srce* teh pomenskih sestavin ne kaže enostavno izpustiti, ker sta zelo pomenljivi. Srce namreč ne nastopa vedno le kot telesna pojavnost, ampak ima pogosto (tudi) simbolni pomen (čeprav na simbolni ravni frazemska sestavina *srce* s funkcijsko pomensko sestavino čustvovanje na nek način tudi vstopa v frazeme). V diplomski nalogi¹² sem ugotovila, da imajo vsi frazemi s frazemsko sestavino *srce* v okviru topografskih, anatomskih in funkcijskih pomenskih sestavin hkrati še karakterno ali čustveno pomensko sestavino, a kot izhodni pomen. V magistrski nalogi pa v zvezi s tem ugotavljam, da so nekateri somatizmi v frazemih udeleženi ne samo zaradi človekove fizične izkušnje z deli telesa, ampak tudi na podlagi kulturne izkušnje, zato frazeme s sestavino *srce* (za primerjavo dodajam frazeme s sestavino *duša*) obravnavam še v posebnem poglavju o izkušnji in kulturni podstavi frazemov.

2.2.2.3 POMENSKA SESTAVINA JOKANJE

Tudi pri tej pomenski sestavini, ki jo Anna Krawczyk - Tyrpa obravnava pri psihičnih funkcijah v okviru funkcijskih pomenskih sestavin in vanjo uvršča frazem *X wyplacze sobie oczy* (dobesedno »X si izjoče oči«), se pojavi dvom, ali je jokanje res funkcija dela telesa (oči). Menim, da gre pri tem za solzenje, kar je anatomska lastnost oči, jokanje pa je posledica čustvenega stanja. Zato frazem *izjokati si oči* (od

¹² Nataša Domadenik, *Analiza nekaterih somatskih frazemov v slovenskem in ruskem jeziku, Diplomaska naloga* (Zagorje ob Savi, 2000).

skrbi/žalosti) navajam pri anatomski pomenski sestavini SOLZENJE.

2.3 IZKUŠENJSKA IN KULTURNA PODSTAVA FRAZEMOV

Jezik je po mnenju kognitivistov¹³ pojav, odvisen od človekovih mentalnih procesov in (fizičnih, družbenih ter kulturnih) izkušenj. Ena od raziskovalnih metod je odkrivanje načina konceptualizacije z deleksikalizacijo konvencionalnih jezikovnih izrazov, ki temelji na pojasnjevanju, kako neki koncept dojemajo govorci določene jezikovne skupnosti. (Będkowska - Kopczyk 2004: 229.)

Nekateri jezikoslovci (predvsem ruski frazeologinji Veronika Telija in Natalija Bragina) v ospredje postavljajo kulturno pogojeno semantiko frazemov. Veronika Telija na primer ugotavlja: »Kultura je svojevrsten zgodovinski spomin naroda. Jezik s svojo kumulativno funkcijo jo ohranja in zagotavlja dialog generacij ne le iz preteklosti v sedanost, temveč tudi iz sedanosti v prihodnost.« (Navedeno po Kržišnik 2005: 67.)

Frazemi med drugim odslikavajo za dano jezikovno skupnost značilne poteze kulture v obliki jezikovnega znaka. V frazeologiji se to kaže s prisotnostjo zunajjezikovnih danosti s področja materialne, duhovne ali socialne kulture ali z izražanjem kulturnih vrednot ali norm neke družbe (jezikovne skupnosti, naroda itd.) z denotativnim ali konotativnim delom pomena. (Kržišnik 2005: 70.)

¹³ V okviru kognitivnega jezikoslovja sta opazni dve smeri: konvencionalistična R. W. Langackerja (t. i. kognitivna slovnica) ter že omenjena s teorijo metafore povezana izkušenijska smer G. Lakoffa in M. Johnsona. Kognitivistični so za opis jezika razvili metodološki aparat s terminologijo, ki pogosto sloni na izkušnji vidnega zaznavanja sveta in kategorizacije prostora. (A. Będkowska - Kopczyk, T. Jamnik 2004: 166–167.)

3 GRADIVO

Analizirala bom frazeme slovenskega jezika s sestavinami *noga*, *oko*, *srce*, *rit*, *zadnjica* in *duša*.

3.1 VIRI FRAZEMOV

Gradivo je večinoma iz *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ) in iz besedilnih korpusov slovenskega jezika *FidaPLUS* in *Nova beseda*.

V manjši meri je gradivo dopolnjeno z zgledi iz Pleteršnikovega *Slovensko-nemškega slovarja*, Glonarjevega *Slovarja slovenskega jezika*, *Frazeološkega slovarja v petih jezikih* Pavlice, *Slovenskega pravopisa* iz leta 2001 (*SP 01*), pri frazemih s sestavinami *oko*, *srce* in *rit/zadnjica* pa tudi iz *Gradiva za SSKJ* (s kartotečnih listkov, shranjenih na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša).¹⁴

Analiziram tudi nekaj frazemov, ki jih ni v navedenih virih, a jih poznam iz govora ali lastnega narečja. Ti frazemi so označeni z zvezdico – na primer *Saj ti ne bo v riti ostalo*. (*)

Pri frazemski sestavini *srce* je treba omeniti, da je večina zgledov (izpisanih iz *SSKJ* in *Gradiva za SSKJ*) iz umetnostnih besedil. Izredna poetičnost je posledica zelo razširjene metaforike besede *srce* in besednih zvez, ki jo vsebujejo.¹⁵ Hkrati je zanimivo, da je večina izpisov v *Gradivu za SSKJ* iz 19. in prve polovice 20. stoletja (iz obdobja po letu 1950 jih je zelo malo). Pri sestavinah *oko* in *rit/zadnjica* na primer je večina izpisov iz obdobja po letu 1950; starejši izpisi so le redke izjeme.

¹⁴ *Frazeološki slovar slovenskega jezika, Poskusni zvezek*, Janeza Kebra (Ljubljana, 2003) vsebuje le štiri frazeme s sestavino *oko*, 17 frazemov s sestavino *rit* in nobenega s sestavinami *noga*, *srce* in *zadnjica*.

¹⁵ »V modernem izročilu je srce postalo simbol profane ljubezni, usmiljenja kot božje ljubezni, prijateljstva in premočrtnosti.« Chevalier in Gheerbrant, *Slovar simbolov* (Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1993), 570.

3.2 NAVAJANJE FRAZEMOV, NJIHOVIH VARIANT IN OBVEZNEGA IN/ALI OBIČAJNEGA OKOLJA

Frazeme in frazemske sestavine navajam v ležečem tisku, izvenfrazemska določila frazemov pa z manjšimi črkami, npr. *kdo/kaj leži pred nogami komu/čigavimi*.

Variantnost ene frazemske sestavine pri besednih ali oblikoslovnih variantah označuje poševnica: *oči/veke lezejo/zlezejo skupaj komu*, tudi če gre za dve besedi (v glavnem sklonske oblike s predlogi ter oblike z nikalnico *ne* ali prostim morfemom *se*): *pasti oči/pogleda na kom/čem/po čem; spraviti se/pobrati se/bežati izpod nog komu*.

Variantnost dveh frazemskih sestavin (besedne, oblikoslovne in skladske variante) označujeta dve poševnici: *biti brez//ne imeti srca (za koga/kaj)*. Če je variantnih več frazemskih sestavin ali če se variantna sestavina ne veže z vsemi ostalimi mogočimi (obveznimi in neobveznimi) frazemskimi sestavinami, med variantama pišem »oz.«: *imeti v očeh koga/kaj oz. kdo/kaj je v očeh komu*.

Tropičje uporabljam, kadar so za določeno frazemsko sestavino mogoče še druge leksikalne variante (večinoma znotraj istega pomenskega polja kot navedene): *stati/bititi/... z obema nogama//z nogami (trdno/čvrsto) na tleh/zemlji*.

Neobvezne frazemske sestavine navajam v okroglem oklepaju: *srce poča komu (od žalosti)*.

Oglati oklepaj je rezerviran za obvezno okolje frazema, npr. *[bežati/zbežati/...,] kolikor noge nosijo/nesejo koga*.

V lomljenem oklepaju navajam običajne (ne pa edine mogoče) uresničitve izvenfrazemskega določila: *(kaj <besed/misel/pesem> gre) od srca do srca; kaj <nebo> je jasno/čisto kot/kakor/ko ribje oko*.

3.3 NAVAJANJE JEZIKOVNOZVRSTNIH OZNAK

Okrajšave jezikovnozvrstnih oznak navajam na koncu frazema v manjšem tisku v okroglem oklepaju, na primer *prinesti vse k riti komu (vulg.)*. Kadar se jezikovnozvrstna oznaka nanaša samo na eno od variant frazema, jo navajam tik pred variantno sestavino, na primer *lesti v zadnjico/(vulg.) rit komu*.

Pri teh oznakah je težava v tem, da je v *SSKJ* (ki je, glede na to, da za slovenščino še nimamo frazeološkega slovarja, vir za večino obravnavanih frazemov) npr. oznaka *ekspr.* pri frazemih odveč, saj glede na pojmovanje frazeologije v ožjem smislu (kar potrjuje ločenost frazeološkega gnezda od terminološkega), velja za vse frazeme; potrebovali pa bi oznako o vrsti ekspresije. Slabo se loči tudi med socialnozvrstnima oznakama *pog.* in *nižje pog.*¹⁶

Prihaja tudi do tega, da ima isti frazem v *SSKJ* pod različnimi gesli različne oznake, kar je posledica sklicevanja na različne »iztržke« in citate iz *Gradiva za SSKJ*.¹⁷ Sama sem pri navajanju slovenskih frazemov dosledno izpuščala kvalifikator *ekspr.*, kar se tiče drugih kvalifikatorjev, pa je moja doslednost pri navajanju kvalifikatorjev zaradi navedenih razlogov manjša.

Težava je med drugim tudi pri navajanju frazeoloških variant, ki imajo drugačen kvalifikator kot izhodiščni frazem. Npr. vsi frazemi s sestavino *rit* imajo v *SSKJ* pod geslom »rit«

¹⁶ *SP 01* pa npr. v okviru socialnozvrstnih oznak loči med oznakama *knj. pog.* in *neknj. pog.* Vendar od vseh frazemov s sestavinami *noga*, *oko*, *srce*, *rit*, *zadnjica*, ki so v njegovem slovarskem delu, ni nobenega primera za oznako *neknj. pog.*, oznako *knj. pog.* pa imajo samo naslednji frazemi: *živeti na veliki nogi*; *postaviti se na lastne noge*; *stati na lastnih nogah*; *pihati dekletu na dušo*, *srce*. Res pa je, da *SP 01* v primerjavi s *SSKJ* vsebuje neprimerljivo manj frazemov.

¹⁷ O vsem tem piše Erika Kržišnik v člankih *Socialna zvrstnost in frazeologija*, 34. *SSJLK* (Ljubljana, 1998), 53–69, in *Določanje jezikovno- in/ali besedilnozvrstne zaznamovanosti v frazeologiji*, *Obdobja* 22 (Ljubljana, 2004), 103–119. O kvalifikatorjih pri frazemih s sestavinami *rit*, *zadnjica*, *zadnja plat* piše tudi Vera Smole v članku *Vprašanje kvalifikatorjev v slovenskih (frazeoloških) slovarjih knjižnega jezika in narečij*, *Europhras Slovenija* 2005 (Ljubljana, 2007), 299–312.

kvalifikator *vulg.* (npr. *lesti v rit komu, tresti se za svojo rit, obrisati si rit s čim*), pri sestavini *zadnjica* pa *ekspr.*, ki ga opuščam (npr. *lesti v zadnjico komu, tresti se za svojo zadnjico*), frazem *izprašiti zadnjico komu celo šalj.* (varianete z *rit* ni), *obrisati si zadnjico s čim* pa npr. *vulg.*

Problem jezikovnozvrstnih oznak bi zahteval poglobljeno obravnavo, vendar se, glede na to, da za raziskavo, ki je namen te magistrske naloge, kvalifikatorji nimajo odločilne vloge, s tem nisem podrobneje ukvarjala. Frazemom sem dodala kvalifikatorje, ki so ob njih v geslih (in virih), iz katerih jih navajam.

4 ANALIZA PO POMENSKIH SESTAVINAH

V tem poglavju bom frazeme slovenskega jezika s somatizmi *noga, oko, srce in rit/zadnjica* razdelila po pomenskih sestavinah, s katerimi so udeleženi v frazemih.

4.1 FRAZEMSKA SESTAVINA NOGA

4.1.1 TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE

4.1.1.1 NAMEŠČENOST SPODAJ

Spodnji frazemi kažejo na pojmovanje noge kot podstavka (figurativno kot osnove, temelja):

živeti na veliki nogi (neustalj.)

biti na bojni nogi s kom (neustalj.)

kaj je/stoji na majavih/slabih/šibkih/trhlih nogah

Pri vseh frazemih te skupine se pojavlja predlog *na*, zaradi česar vedno obstaja slika nekoga ali nečesa (tudi abstraktno, npr. odnos med dvema človekoma), kar stoji na tem podstavku (figurativno: temelji na tej osnovi). Pri tvorbi frazeološkega pomena navedenih frazemov vedno sodeluje še ena frazemska sestavina, tj. pridevnik pred sestavino *noga*: npr. *biti na bojni nogi s kom* 'biti sprt s kom' (frazemska sestavina *bojni* motivira frazeološki pomen 'sprt'), *živeti na veliki nogi* 'razkošno, potratno živeti', *kaj je/stoji na majavih/slabih/šibkih/trhlih nogah* 'kaj ni trdno, zanesljivo, ni dobro utemeljeno'.

Naslednji frazem kaže na to, da v določenih okoliščinah *noga* ni trden podstavek:

noge/kolena se šibijo/se tresejo komu

Ta frazem je izkretenjski – človeku se noge (za)tresejo pri strahu.

Zveza *pod nogami* označuje prostor v višini nog odraslega človeka:

*biti/motati se/vrteti se/plesti se/sukati se pod nogami
komu/čigavimi*

spraviti se/pobрати se/bežati izpod nog komu

V teh dveh frazemih se kot vršilec dejanja (npr. *Fanta sta se mi ves čas motala pod nogami.*) ali tisti, ki mu je opozorilo namenjeno (npr. *Spravi se mi izpod nog!*), večinoma pojavljajo otroci, lahko pa tudi psi, mačke in druge domače živali, in sicer zaradi svoje velikosti oziroma telesne (fizične) neenakovrednosti v primerjavi z odraslim (nadrejenim) človekom.

Nameščenost spodaj je povezana z nizkim položajem, ki pa je pojmovan kot negativen, kar je povezano s konceptom razmerja GOR – DOL oziroma z usmeritveno metaforo tipa VEČ JE GOR – MANJ JE DOL; SREČEN JE GOR – ŽALOSTEN JE DOL; ZDRAVJE (ŽIVLJENJE) JE GOR – BOLEZEN (SMRT) JE DOL (Lakoff, Johnson 1980 in Kržišnik, Smolić 1999):

pasti/vreči se/metati se pred noge/k nogam komu

položiti k nogam koga/čigavim kaj (knjiž.)

kdo/kaj leži pred nogami komu/čigavimi (publ.)

S temi frazemi se izraža ponižnost, predanost v odnosu do drugega človeka oziroma do »lastnika nog«, katerih poimenovanje je sestavina frazema (v teh primerih gre za družbeno oziroma psihološko neenakovrednost), pri čemer govorec z rabo teh frazemov vedno izraža svoje negativno vrednotenje takega obnašanja, kot ga poimenuje frazem. Podobno velja za

brisati si noge ob koga,

kjer vsota pomenov posameznih sestavin vzbuja sliko nekoga, ki leži pred nogami drugega.

Sem spada tudi frazem

kaj je/leži pred nogami oz. imeti pred nogami kaj

ki pomeni 'zelo blizu'. Kar se nahaja pred nogami, tj. spodaj, na tleh pred človekom, je namreč zelo blizu tega človeka.

V enem frazemu dobesedno branje kaže na spremenjen položaj nog:

[priti/vrniti se/oditi/vstopiti//odnesti koga//...] z nogami naprej

Vsota pomenov posameznih sestavin vzbuja sliko, ki je drugačna od pričakovane (noge niso spodaj, ampak vodoravno), in sicer sliko človeka z nogami v vodoravnem položaju, kar je pri navedenem frazemu motiviralo frazeološki pomen 'mrtev'¹⁸.

4.1.1.2 NAMEŠČENOST NA LEVI ALI DESNI STRANI TELESA

Noge so parni organ, torej obstajata leva in desna noga. Po analogiji z levo roko, ki je pri večini ljudi manj spretna, se je lastnost levega kot slabšega oziroma manj primernega od desnega¹⁹ prenesla še na druge stvari in pojave, tudi na nogo:

vstati z levo nogo

Pomen tega frazema je 'biti slabe volje'.

4.1.1.3 ODDALJENOST

V nekaterih frazemih poimenovanje za del telesa vstopa v frazem s pomensko sestavino »položaj tega dela telesa v razmerju do drugega dela ali celega telesa«. Kot poimenovanji za dve med seboj najbolj oddaljeni točki telesa se pojavljata sestavini *glava* in *noga*:

od nog/pet do glave

Dejanja ali stanja, ki jih opisujemo s tem frazemom, se nanašajo na vse, kar se pri človeku nahaja med glavo in

¹⁸ To je povezano z vraževerjem: pokojnika je treba iz hiše odnesti z nogami naprej, da se ne bi mogel vrniti. (Birih, Mokienko, Stepanova 1998: 405.)

¹⁹ Ljudje že od nekdaj povezujejo desno stran z dobrim, levo pa z zlom. Stari Grki so npr. verjeli, da desna stran prinaša uspeh, leva pa nesrečo. Stari Egipčani so verjeli, da skozi levo uho prihaja »dih smrti«. V Evropi in na Bližnjem vzhodu je že od antike naprej uveljavljeno mišljenje, da je desna stran dobra, leva pa slaba. (Birih, Mokienko, Stepanova 1998: 406.)

nogami, torej na celega človeka, kar motivira pomen tega frazema 'cel, ves' (konkretno, npr. *Fant je nov od nog do glave.*) ali 'popolnoma, v celoti' (abstraktno, npr. *biti politik/umetnik/Italijan/poštenjak/kavalir ... od nog do glave*²⁰).

4.1.2 ANATOMSKE POMENSKÉ SEŠTAVINE

Sestavina *noga* v nobenem frazemu ni udeležena samo z anatomsko pomensko sestavino, obstaja pa nekaj frazemov, v katerih je poleg pomenske sestavine KOLIČINA udeležena še z eno funkcijsko pomensko sestavino (STOJA ali HOJA).²¹

4.1.3 FUNKCIJSKE POMENSKÉ SEŠTAVINE

4.1.3.1 HOJA

Frazemi, v katere sestavina *noga* vstopa s to pomensko sestavino, poimenujejo lastnosti človeka glede na lastnosti njegovih nog (njegove hoje):

biti dober/trden/močan v nogah

biti hitrih nog (pog.)

[iti/hoditi/...] lahkih nog

imeti lahke noge

imeti težke noge

Sestavina *noga* v vseh primerih motivira frazeološki pomen 'hoditi', pridevnik ob njej pa določa način hoje: v prvem frazemu skupaj s sestavinama *dober* ali *trden* motivira pomen 'biti sposoben za dolgo in naporno hojo', v naslednjih treh frazemih skupaj s sestavino *hiter* ali *lahek* pomen 'brez težav, hitro (hoditi)', v zadnjem frazemu pa sestavina *noga* skupaj s

²⁰ Zglede sem našla v korpusih FidaPLUS in Nova beseda.

²¹ Sem spadajo frazemi *biti/stati z eno nogo (že) kje; biti/stati/ostati/... z eno nogo (še/že) kje, (z drugo pa (že/še) kje); (že) biti z eno nogo v grobu; stati/bit/... z obema nogama//z nogami (trdno/čvrsto) na tleh/na zemlji, ki bodo navedeni v poglavju 4.1.4.1 KOLIČINA IN STOJA, ter frazem [biti kje//stati kje//stopiti kam//...] z obema nogama, ki bo naveden v poglavju 4.1.4.2 KOLIČINA IN STOJA ALI HOJA.*

sestavino *težek* motivira pomen 'biti nesposoben dolgo hoditi, biti hitro utrudljiv'.

Tudi v spodnji frazem sestavina *noga* vstopa s pomensko sestavino *hoja* (natančneje: tek oziroma bežanje).

Laž ima kratke noge.

Pomen tega frazema je 'Laž se kmalu odkrije.' ali, drugače rečeno, 'Lažnivca hitro ujamejo.', kjer se ravno tako kaže povezava med lažjo (ali tudi kakšnim drugim prekrškom) in bežanjem. Beg je namreč ena od dveh človekovih reakcij v primeru, ko se počuti ogroženega (druga je boj). Človek mora hitro teči oziroma bežati, da ga ne bi ujeli – v tem primeru gre za preneseni pomen: *ujeti na laži koga*. Glede na človekove izkušnje pa se s kratkimi nogami ne da hitro teči.

Sem spada tudi frazem

imeti še prve noge (šalj.)

v katerem sestavina *prvi* ob sestavini *noga* verjetno vzbuja podobno povezavo kot zveza *prvi zobje*, na katere (po naivnem ljudskem mišljenju) ni treba paziti, ker tako ali tako odpadejo, kar motivira pomen tega frazema 'ni treba omejevati nepotrebne hoje'.

S to pomensko sestavino je sestavina *noga* udeležena tudi v frazemu

(že) od mladih nog

ki pomeni 'od mladosti, čisto od začetka'. Noge so tu znak za samostojnost – ko človek shodi, postane samostojen, prej ni.²²

V naslednjih frazemih v vlogi vršilca dejanja nastopajo noge, še vedno pa sestavina *noga* skupaj z ostalimi sestavinami frazema (ki opisujejo dejavnost teh nog) motivira pomen 'način hoje':

dokler noge nosijo/nesejo koga

noge ne služijo več komu

²² Prim. *odkar sebe pomnim*.

*noge ne nosijo/ne nesejo več koga*²³
noge komaj nosijo koga
(komaj) vleči noge za seboj
vzeti noge pod pazduho (star.)

Prvi frazem tako pomeni 'dokler kdo lahko hodi', drugi 'kdo ne more več hoditi', naslednji trije 's težavo hoditi (od utrujenosti, izčrpanosti)', zadnji pa 'hitro oditi, steči'.

Noge nastopajo v vlogi vršilca dejanja še v frazemu
noge se zapletajo komu

Frazem pomeni 's težavo hoditi', v večini primerov pa je v sobesedilu omenjena utrujenost ali pijanost (kot vzrok).

Podobna povezava med pijanostjo in načinom hoje je tudi pri frazemu

pijača/vino/... gre/zleze/udari v noge komu (šalj.)
'opijanjati/opijaniti koga'

kjer način hoje sicer ni eksplicitno opisan s frazemskimi sestavinami, a le-te vzbujajo sliko človeka, ki zaradi pijanosti s težavo hodi.²⁴

Sem spadata še frazema:

[teči//ucvreti jo//bežati...,] kolikor/kar noge dajo komu
[bežati/zbežati/...,] kolikor noge nosijo/nesejo koga

kjer vsota pomenov frazemskih sestavin *kolikor* in *nositi/nesti/dati* motivira pomen 'hitro' (zaradi pomenske sestavine »hoja« frazemske sestavine *noga* je obvezno okolje teh frazemov omejeno na glagole iz istega pomenskega polja, kot je glagol *hoditi*, npr. *teči, bežati* ...).

Pri frazemu

iti, kamor te noge nosijo/nesejo

²³ Varianta *noge ne držijo več koga* bo pri pomenski sestavini STOJA.

²⁴ Tudi pri sinonimnem frazemu *pijača/vino/... gre/zleze/udari v glavo komu (šalj.)* je pomenotvorno prav poimenovanje za del telesa, saj do pomena, skupnega obema frazemoma, tj. 'opijanjati/opijaniti koga', prihaja prek pomena 's težavo jasno misliti (od pijanosti)'.

pa vsota pomenov frazemskih sestavin *kamor* in *nositi/nesti* motivira pomen 'kamor kdo želi' (zaradi pomenske sestavine »hoja« frazemske sestavine *noga* je pri slovenskem frazemu obvezna sestavina teh frazemov tudi tu omejena na glagole iz istega pomenskega polja, kot je glagol *hoditi*, npr. *iti*).

Noga je tisti del telesa, ki pri hoji stopa na podlago (tla, pot), kar se kaže iz frazemov

ubрати/vzeti pot pod noge (knjiž.)

gledati pod noge

Pomen prvega frazema je 'začeti hoditi'. Pomen drugega frazema pa je 'gledati, kje hodiš'. Iz previdnosti ljudje pri hoji gledamo tisto točko na tleh, ki bo pri naslednjem koraku pod našo nogo.

Oteževanje hoje (kavzativno):

metati polena pod noge komu

podstavljati/podstaviti nogo komu

Vsota pomenov frazemskih sestavin vzbuja jasno sliko (oteževanje hoje), ki je prek tega motivirala pomen teh frazemov 'ovirati pri delu, načrtih koga'.

Sprememba prostora nahajanja:

noga koga/čigava stopi kam

človeška noga še ni stopila kam

Pri teh frazemih je sestavina *noga* pravzaprav redundantna (brez nje bi bilo npr. *človek* namesto *človeška noga*, *kdo* namesto *čigava noga* ...), pomenotvorna pa je sestavina *stopiti* ali *stopati*, ki sodeluje pri motiviranju pomena 'priti kam' ali 'hoditi kod'.

Sem spada še frazem

kaj dobi/ima noge (pog.)

kjer sestavina *noga* kot poimenovanje za tisti del telesa, s pomočjo katerega človek lahko spremeni prostor nahajanja,

motivira pomen 'kaj se izgubi, izgine, je ukradeno' (stvar spremeni prostor nahajanja in celo lastnika).

4.1.3.2 STOJA

Pokončni položaj človeka asociira zdravje in aktivnost (nasprotje od sedenja ali ležanja, ki asociirata bolezen in neaktivnost):

Frazeme lahko razdelimo glede na začetek aktivnosti (A ali A1) in trajanje aktivnosti (B).

A – začetek aktivnosti:

Na noge!

A1 – začetek (kavzativno):

spraviti na noge koga

kaj postavi na noge koga

B – trajanje aktivnosti:

(biti) na nogah

Prek aktivnosti pokončni položaj lahko asociira tudi posledico človekove aktivnosti, tj. dober materialni položaj oziroma finančno neodvisnost:

A – začetek:

kdo/kaj se postavi na noge

A1 – začetek (kavzativno):

spraviti/postaviti na noge koga/kaj

Asociacija, ki je motivirala pomene vseh navedenih frazemov ('postati/bititi aktiven, zdrav, uspešen, finančno neodvisen'), izhaja iz opazovanja človeških postav: prehod iz ležečega v stoječi položaj je prehod iz bolezni v zdravje, iz neaktivnosti v aktivnost, iz šibkosti v moč (v prenesenem pomenu tudi iz neuspeha v uspeh, iz slabega materialnega položaja v dobrega).

Sem spada še frazem:

postaviti se/stopiti na lastne/svoje noge

pri katerem sta pomenotvorni tudi sestavini *svoj* ali *lasten*, ki skupaj s sestavino *noga* motivirata pomen 'postati/biti samostojen, neodvisen'.

Nekateri frazemi z vsoto pomenov posameznih sestavin vzbujajo sliko oslabiljene aktivnosti:

komaj se držati na nogah

ali celo nasprotja aktivnosti:

noge ne držijo več koga

Ta dva frazema sta motivirala pomen 'biti zelo utrujen, izčrpan', prvi frazem tudi pomen 'biti zelo pijan'.²⁵

Pokončni položaj, ki asociira stabilnost položaja:

[imeti/čutiti/začutiti/ohraniti/izgubljati/izgubiti/...] (trdna)
tla pod nogami

Pri frazemih te skupine je pomenotvorna tudi sestavina *tla*, ki je skupaj s sestavino *noga* motivirala pomene 'imeti/čutiti/ohraniti/izgubiti/... stabilen, varen položaj'. Pokončni položaj je namreč pogojen s stabilnostjo podlage, na kateri se stoji (nestabilna podlaga ne omogoča stabilne oziroma pokončne stoje). Te frazeme lahko razdelimo glede na začetek izgubljanja položaja (A), trajanje oziroma izgubljanje položaja (B) in konec tega dogajanja oziroma dokončno izgubo položaja (C).

A – začetek (variante z dovršnimi glagoli) ali B – trajanje (variante z nedovršnimi glagoli):

tla se zamajejo/se majejo pod nogami komu

B – trajanje (variante z nedovršnimi glagoli) ali C – konec (variante z dovršnimi glagoli) – kavzativno:

spodnašati/spodnesti/spodmikati/spodmakniti/... tla pod
nogami komu

²⁵ FidaPLUS: »Oče ni veliko pil. Njemu je bilo v zadovoljstvo to, da so drugi jedli in pili. Razposajeni voditelji so se zabavali z grobimi šalami. Na stole so skrivaj polagali paradižnike in se gromko krohotali, ko so se žrtve usedle nanje. Nekoč je oče veliko pil in z ministrom za zdravstvo, ki se je komaj držal na nogah, sta prepevala ljudske pesmi.«

C – konec:

tla se udrejo pod nogami komu

zmanjka tal pod nogami komu

Stoja glede na lastnosti podlage, na kateri se stoji, je motivirala tudi pomen frazemov:

gori pod nogami/petami komu

tla gorijo pod nogami komu

[bežati/teči/...,] kot (da) bi gorela tla pod nogami komu

Tudi pri teh frazemih je poleg sestavine *noga* pomenotvorna sestavina *tla* (pri prvem frazemu gre za elipso), pa tudi sestavina *goreti* (na gorečih tleh je nemogoče stati, treba se je hitro prestaviti), kar je motiviralo pomen prvih dveh frazemov 'biti v nevarnosti' in pomen zadnjega 'hitro [bežati/teči/...]'.

4.1.3.3 BRCANJE

S to pomensko sestavino sestavina *noga* vstopa v frazem
dati nogo/brco komu

Frazem ima dva pomena: 'odpustiti koga iz službe' in 'pustiti partnerja'. Verjetno je nastal iz *brcniti koga* (iz službe ali partnerske zveze).

Sem spada še frazem:

*upirati se z rokami in nogami*²⁶

V tem frazemu se pojavljata sestavini *roka* in *noga* (torej vse okončine), pri čemer ima druga sestavina, tj. *noga*, poudarno vlogo (intenzifikacija), kar se odraža tudi v pomenu tega frazema, saj glagol *upirati se* dobi še intenzifikator 'zelo'.

²⁶ Implicitno so okončine (roke in noge) poimenovane tudi v frazemu *braniti se/upirati se z vsemi štirimi*, v katerega (sicer ne eksplicitno poimenovana) sestavina *noga* vstopa z dvema pomenskima sestavinama – KOLIČINA IN BRCANJE.

4.1.3.4 RAZLIČNE MOTORIČNE FUNKCIJE

V en frazem sestavina *noga* vstopa z različnimi motoričnimi funkcijami:

imeti v nogah kaj (šport.)

Večinoma se rabi v zvezi s športom, npr. smučanjem, brcanjem žoge, tekom, odvisno od situacije, ki jo s tem frazemom ubesedujemo, in pomeni 'že osvojiti/opraviti kaj'.²⁷

4.1.4 VEČ POMENSKIH SESTAVIN

4.1.4.1 KOLIČINA IN STOJA

V nekaterih frazemih se pojavlja besedna zveza z *eno nogo*. Vsota frazemskih sestavin frazemov

biti/stati z eno nogo (že) kje

biti/stati/ostati/... z eno nogo (še/že) kje, (z drugo pa (že/še) kje)

vzbuja sliko človeka, katerega ena noga je na enem mestu, druga noga pa drugje (v nasprotju s pričakovanim nogi ne stojita skupaj), kar je motiviralo frazeološki pomen 'biti v mislih že tam, kamor boš kmalu odšel'.

Podobno je pri frazemih

(že) biti z eno nogo v grobu

le da je tu pomenotvorna še sestavina *grob*, ki motivira pomen 'biti blizu smrti'.

Pojavlja pa se tudi besedna zveza z *obema nogama*:

stati/bititi/... z obema nogama//z nogami (trdno/čvrsto) na tleh/na zemlji

V varianti, ki vsebuje besedno zvezo *stati z nogami*, je frazemska sestavina *noga* pravzaprav redundantna. V varianti z besedno zvezo z *obema nogama* pa je ravno sestavina *obe*

²⁷ FIDA: »Zanj je bil tempo tekmecev, ki imajo v nogah sto in več dirk, dolgih nad 200 km, prehud.«; »Razmišljava tudi o teku na 800 m, saj imam v nogah rezultat okrog 1:43.«; »Da je imel finale v nogah, je dokazal z odličnim skokom na 223 cm.«; »Poleg tega imajo francoski slalomisti ta čas v nogah trikrat več prevoženih vratic kot Slovenci.« ...

pomenotvorna – poudarja intenzivnost dejanja in motivira pomenski odtenek 'zelo'. Pomen frazema je 'biti (zelo) realističen' (od tod tudi »prizemljen«).

4.1.4.2 KOLIČINA IN STOJA ALI HOJA

V frazem

[biti kje//stati kje//stopiti kam//...] z obema nogama

sestavina *noga* vstopa s pomensko sestavino STOJA ali HOJA (odvisno od situacije, ki jo ubesedujemo, kar se vidi iz obveznega okolja tega frazema), frazemska sestavina *obe* pa poudarja intenzivnost dejanja in motivira pomen celotnega frazema 'popolnoma, v celoti'.

4.1.4.3 STOJA IN/ALI HOJA

S tema dvema pomenskima sestavinama sestavina *noga* vpliva na pomen frazema:

noge odpovejo komu

zato je tudi njegov pomen 's težavo hoditi' ali 's težavo stati' (dodatni pomenski odtenek je odvisen tudi od situacije, ki se ubeseduje, npr. 'od strahu/začudenja/utrujenosti/...').

4.2 FRAZEMSKA SESTAVINA OKO

4.2.1 TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE

4.2.1.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ

Sprednji del je tisti, ki pri normalnem premikanju prvi prestopi mejo površine, ki jo telo zavzema v mirovanju.²⁸

Nahajanje pred očmi pomeni bližino (tu deluje predstava: česar ni pred očmi, tega ni v bližini). To se kaže v frazemu

*Daleč od oči, daleč od srca*²⁹

ki pomeni 'Kogar ali česar človek dolgo ne vidi, preneha imeti rad, se mu ne zdi več pomembno.'

Pri medčloveških odnosih gre za soočenje s kom (s sprednjim delom telesa drug nasproti drugemu). Očesni stik pri tem pomeni iskrenost, odkritost, nezahrbtnost (tudi če gre za opozarjanje koga na njegove slabosti), položaj odkritega, pokončnega soočenja s kom (ali s čim) je tudi znamenje čiste vesti in poguma, na kar kažejo frazemi

(gledati/pogovoriti/srečati/znajti se) iz oči v oči (s kom)

gledati/pogledati v oči/obraz komu/koga

povedati/vreči v oči/obraz komu kaj

dati/posoditi na lepe oči komu kaj <denar>

Prvi frazem pomeni 'neposredno, odkrito, naravnost', drugi pa 'neposredno, brez izmikavanja se soočiti s kom' in se navadno rabi v zanikani obliki: *kdo ne more pogledati v oči/obraz komu*, tudi velelna *Poglej me v oči!* 'Ne laži.' Tretji frazem pomeni

²⁸ Sem spadajo frazemi: *kaj bije v oči* oz. *kaj pade/udari v oči (komu)* oz. *kaj bode/zbode v oči (koga)*; *priiti/stopiti pred oči komu* in *kar pride pred oči komu*, v povezavi z bližino pa tudi *imeti (zmeraj) pred očmi kaj* oz. *kaj je neprestano/živo pred očmi komu*; *ne pustiti/spustiti/izpustiti z/iz/izpred oči koga* oz. *imeti na/v očeh koga*; *pred očmi javnosti*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

²⁹ Ta frazem obravnavam tudi pri analizi frazemske sestavine *srce* (v poglavju 4.3.1.3).

'(preveč) neposredno povedati, očitati komu kaj', zadnji pa 'dati komu kaj brez zagotovila, da bo kdaj plačano, vrnjeno'.

Pri naslednjih dveh frazemih gre za prehod od konkretnega k abstraktnemu in od človeškega k nečloveškemu:

pogledati v oči čemu <dejstvom/resnici>

gledati/(knjiž.) zreti smrti v oči/obraz

Prvi frazem pomeni 'sprejeti, priznati kaj tako, kot je', drugi pa 'biti v smrtni nevarnosti'.

Odsotnost očesnega stika pomeni zadrego, tudi slabo vest, na kar kaže frazem

umikati/(pog.) izmikati oči komu³⁰

ki pomeni 'ne imeti čiste vesti, sramovati se pred kom'.

Sem spada še frazem

(saj) nimam oči zadaj/() na hrbtu/(*) riti³¹*

Frazem pomeni 'ne vidim tistega, kar je za menoj'. Zaradi nameščenosti oči spredaj je namreč človekovo vidno polje v območju pred sprednjim delom telesa.

4.2.1.2 NAMEŠČENOST V ODPRTINAH V GLAVI

Ta pomenska sestavina se predvideva zaradi obstoja frazemov, katerih dobesedno branje vzbuja obratno sliko – zaradi določenih okoliščin oči niso več na svojem mestu:

imeti oči na pecljih

oči padejo ven komu ()*

hoteti izkopati/izpraskati oči komu³²

³⁰ Tako je še pri frazemu *odvrčati oči/pogled od koga*, ki bo obravnavan v poglavju 4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njem udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

³¹ Frazem bo obravnavan tudi pri 4.4.1.2 NAMEŠČENOST ZADAJ pri frazemski sestavini *rit/zadnjica*.

³² Podobno je pri frazemu *Vrana vrani oči ne izključe*, v katerem je sestavina *oko* poimenovanje za del živalskega telesa.

Prvi frazem pomeni 'biti zelo radoveden' (s peclji se razširi vidno polje, ker so oči dvignjene). Drugi frazem pomeni 'biti zelo presenečen nad videnim' (ta frazem je pogosto rabljen v obliki *Da ti ne bojo oči ven padle!* – to rečemo komu, ki intenzivno gleda kaj). Tretji frazem pa pomeni 'biti zelo jezen na koga'.

4.2.2 ANATOMSKE POMENSKES SESTAVINE

4.2.2.1 VELIKOST

S to pomensko sestavino je frazemska sestavina *oko* udeležena v frazemih

*dobiti velike oči*³³

same oči so koga

Strah ima velike oči.

Prvi frazem pomeni 'postati zelo radoveden', drugi 'kdo zelo radovedno gleda koga/kaj' ali 'kdo je zelo suh, shujšan', tretji pa 'Če se kdo česa boji, se mu zdi to še hujše, kot je v resnici.' Kadar se človek ustraši ali ga je strah, se mu namreč razširijo zenice (poleg drugih telesnih znakov, npr. pospešenega bitja srca).

4.2.2.2 KOLIČINA

Običajno gledamo z obema očesoma. Samo z enim vidimo manj ali nejasno (tudi manj prostorsko orientirano).³⁴

Dva človeka imata skupaj štiri oči, na kar kaže frazem

na štiri oči//med štirimi očmi

ki pomeni 'brez prič, zaupno'.

4.2.2.3 POKRITOST Z VEKAMI

S to pomensko sestavino je sestavina *oko* udeležena v frazemu

³³ Primerjaj še *debelo gledati/pogledati* (slika je ista).

³⁴ Sem spadajo frazemi *z enim očesom*; *zamižati na//zatisniti eno oko* in stopnjevana varianta *zatisniti obe očesi*; *Več oči več vidi.* in *gledati/pogledati/opazovati s kotički oči//kotičkom očesa (koga/kaj)*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.2.4.2 KOLIČINA IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

zatisniti oko (navadno v obliki *kdo ne more zatisniti očesa*) ki pomeni 'zaspati'. Kadar spimo, imamo namreč oči zaprte, tj. pokrite z vekami.

Sem spadata tudi frazema

priklicati spanec na oči

spanec leze na oči komu

Prvi frazem pomeni 'zaspati', drugi pa 'kdo postaja zaspan'. Dobesedno branje frazemov vzbuja predstavo, da nekaj (spanec) prekrije oziroma zapre oči.

Bolj ko je človek zaspan, težje obdrži oči odprte, kar se kaže v frazemu

oči/veke lezejo/zlezejo skupaj komu (pog.)

ki pomeni 'kdo je zelo zaspan, zaspi'.

S to pomensko sestavino vstopa sestavina *oko* tudi v frazem

sanjati z odprtimi očmi

ki pomeni 'biti zasanjan, sanjariti'. Človek sicer sanja med spanjem, torej, ko ima oči zaprte (tj. pokrite z vekami). Odprte oči pa pomenijo, da človek ne spi, in zato naj takrat ne bi sanjal (odtod negativna konotacija tega frazema).

Oči, pokrite z vekami, pomenijo tudi »večno spanje«, tj. smrt, kar se kaže v frazemu

(za vedno/vselej) zapreti/zatisniti oči

ki pomeni 'umreti'.

4.2.2.4 OBLIKA: POSODA

Oko si predstavljamo kot posodo, v kateri se lahko kaj (ali kdo) nahaja. Na to kaže frazem

imeti v očeh koga/kaj oz. kdo/kaj je v očeh komu

ki pomeni 'gledati, videti koga, kaj'.

V očeh se lahko nahajajo tudi čustva in občutki, na kar kažejo frazemi

v očeh piše komu kaj

Oči so ogledalo duše.

*brati/prebrati v očeh/iz oči/z obraza/na obrazu/na nosu
komu kaj*

Pomen prvih dveh frazemov je 's pogledom izražati svoje misli, čustva, občutke', pomen tretjega pa 'ugotoviti čigave misli, čustva'.³⁵

4.2.2.5 SOLZENJE

V očeh so solzne žleze, v katerih nastajajo solze, na kar kaže frazem:

izjokati si oči (od skrbi/žalosti)

ki pomeni 'zelo jokati'.

4.2.3 FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE

4.2.3.1 GLEDANJE, VIDENJE

To je osnovna funkcija oči, frazemi so v treh skupinah glede na začetek dejanja (A), trajanje (B) in konec dejanja (C).

A – začetek dejanja (kdo zagleda koga, kaj oziroma kdo, kaj se pojavi v vidnem polju):

S to pomensko sestavino je frazemska sestavina *oko* udeležena v frazemu

*prilepiti oči/pogled na koga*³⁶

ki pomeni 'začeti nepremično gledati koga'.

Pri pomenu frazema

*vreči oči/pogled na koga/kaj/za kom/po kom/čem*³⁷

³⁵ Sem spadajo tudi frazemi *hoditi po svetu z odprtimi očmi; odpreti oči komu* in *zapirati oči pred čim <dejstvom/problemom/resnico>*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.2.4.3 OBLIKA: POSODA IN POKRITOST Z VEKAMI, ker je frazemska sestavina *oko* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

³⁶ Podobno je pri frazemih *kaj zbode v oči (koga)* – varianti z nedovršnima glagoloma sta omenjeni v opombi 38 – oz. *kaj pade/udari v oči (komu); priti/stopiti pred oči komu* in *kar pride pred oči komu*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

³⁷ Varianta z nedovršnim glagolom bo pod točko B.

je poleg gledanja lahko prisotna še želja po pridobitvi koga/česa. Frazem pomeni 'pogledati' ali 'zaželeli si imeti kaj ali začeti osvajati koga'.

B – trajanje dejanja (kdo vidi, gleda koga, kaj oziroma kdo, kaj je v vidnem polju):

Na trajanje procesa gledanja oziroma ogledovanja kažeta frazema

povsod imeti oči 'vse videti, opaziti' (nasprotno: *Le kje imaš oči!*, kadar kdo ne vidi česa)

pasti oči/pogled na kom/čem/po čem oz. kaj je (prava) paša za oči 'z zanimanjem, poželjivo si ogledovati koga, kaj; kaj je zelo prijetno za pogled'

S pomensko sestavino gledanje (tudi zaradi želje po pridobitvi koga ali česa, kar nam je všeč) sestavina *oko* vstopa v frazeme

*metati oči/pogled na koga/kaj/za kom/po kom/čem ne (moči) odmakniti/odtrgati oči/pogled od koga*³⁸

Prvi frazem pomeni 'ogledovati, pogledovati' ali 'želeli si imeti kaj ali osvajati koga', drugi pa 'neprestano gledati koga'.

S to pomensko sestavino vstopa tudi v frazem

požirati/slačiti z očmi/s pogledom koga

ki pomeni 'poželjivo, pohotno ogledovati koga'

S to pomensko sestavino je udeležena tudi v frazemu

poslušati z očmi in ušesi

³⁸ Sem spada še varianta zadnjega frazema *ne (moči) odvrniti oči/pogled od koga* in frazemi: *odvračati oči/pogled od koga*; *imeti (zmeraj) pred očmi kaj oz. kaj je neprestano/živo pred očmi komu*; *ne pustiti/spustiti/izpustiti z/iz/izpred oči koga oz. imeti na/v očeh koga*; *pred očmi javnosti*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

ki pomeni 'zelo pazljivo poslušati'. Sestavina *oko* je v tem frazemu intenzifikator in ni pomensko jedrna sestavina (v frazemu se pojavlja kot čutilo – gledanje in poslušanje sta funkciji dveh čutil, oči in ušes, ki se pogosto pojavljata v paru).

Sem spada še frazem
*vleči vse oči/pogleda nase*³⁹

ki pomeni 'kdo povzroča, da ga vsi gledajo'.

C – konec dejanja (kdo preneha gledati, videti koga, kaj oziroma kdo, kaj izgine iz vidnega polja⁴⁰):

kaj uide komu/očem koga/čigavim (tudi: *nič ne uide očem koga/čigavim*) 'kdo ne opazi česa'

Gledanje ima vlogo tudi pri hranjenju (jed, ki je videti dobra, si zaželimo, čeprav nismo lačni), kar se kaže v frazemih

oči so bolj lačne kot želodec

samo oči so lačne

imeti večje oči kot želodec

s pomenom 'kljub sitosti si zaželeli jed, ki dobro izgleda'.

Znotraj pomenske sestavine GLEDANJE se pojavljajo različni odtenki oziroma dodatne sestavine:

- Pozorno gledanje v smislu ocenjevanja, vrednotenja:
Ocenjevanje je podlaga frazema
na oko

³⁹ Tako je tudi pri frazemu *kaj bije v oči oz. kaj bode v oči (koga)* – varianta z dovršnim glagolom je omenjena v opombi 35 –, ki bo obravnavan v poglavju 4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njem udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

⁴⁰ Sem spadajo še frazemi *izgubiti iz/izpred oči koga/kaj; izginiti z/iz/izpred oči komu; iti/izginiti/zgubiti/izgubiti/(slabš.) pobrati se z/iz/izpred oči komu*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

ki ima dva pomena: 1. 'glede na izgled, po videzu, zunanosti' = *na (prvi) pogled*; 2. 'brez analize, pripomočkov' = *s prostim/golim očesom*; obakrat pa gre za to, da tako, kakor vidimo, tudi ocenjujemo, vrednotimo.

Iz frazemov

v očeh koga/čigavih

zrasti v očeh koga/čigavih

pasti v očeh koga/čigavih

je razvidno, da si ljudje ustvarimo mnenje glede na tisto, kar (sami) vidimo. Prvi frazem pomeni 'po čigavem mnenju', drugi 'postati bolj cenjen pri kom', tretji pa 'postati manj cenjen pri kom'.

Podobno je pri frazemu

gledati z očmi koga/čigavimi na kaj

le da tu ne ocenjujemo tako, kot sami vidimo, ampak tako, kot bi na določene stvari gledal kdo drug (predvidimo njegovo oceno, stališče). Pomen tega frazema je 'obravnavati kaj, kot bi obravnaval kdo drug'.

S to pomensko sestavino frazemska sestavina *oko* vstopa tudi v frazema

meriti/premeriti z očmi/s pogledom koga

prebadati/prebosti z očmi/s pogledom koga

Prvi pomeni 'gledati, ocenjevati, na hitro si ogledati koga', drugi pa 'strogo, pozorno (po)gledati koga'.

Sem spada še frazem

Vsake oči imajo svojega malarja. (pog.)

ki pomeni 'vsakdo ima drugačna lepotna merila, drugačen okus'.

– Gledanje v smislu nadzorovanja:

Sem spada frazem

pod (budnim) očesom koga/čigavim

s pomenom 'pod čigavim nadzorstvom, kontrolo'.

- Ovirano videnje:

Na to kažeta frazema

metati pesek v oči komu 'hoteti prikriti, zamegliti
resnico komu, preslepiti koga'

mazati oči komu (s čim) 'prikazovati komu kaj drugače,
kot je v resnici; slepiti koga (s čim)'

(pesek v očeh in umazanija ovirata jasno videnje).

Za oviranje (samega sebe) gre tudi pri frazemu

*zakrivati/zatiskati si oči pred čim <dejstvom/
problemom/resnico>*

ki pomeni 'ne hoteti spoznati, priznati česa' (VEDETI = VIDETI).⁴¹

Na odstranitev ovire pa kaže frazem

mrena pade z oči komu

ki pomeni 'spoznati stvar, kakršna dejansko je'. Dobesedno branje vzbuja sliko, da odstranitev mreine spet omogoči videnje.

- Doseg:

En frazem kaže na to, da so oči čutilo z največjim dosegom:

kamor oči nesejo/sežejo//oko/pogled nese/seže

Frazem pomeni 'povsod naokrog; do koder se vidi'.

- Spoznanje (kot posledica gledanja ali videnja):

Oči so najzanesljivejši vir spoznanja⁴² (obstaja konceptualna metafora VEDETI = VIDETI), na kar kaže frazem

⁴¹ Sem spada tudi frazem *zamižati na/zatisniti eno oko* in stopnjevana varianta *zatisniti obe očesi*, ki bo obravnavan v poglavju 4.2.4.2 KOLIČINA IN GLEDANJE, VIDENJE, ker je frazemska sestavina *oko* v njem udeležena z več kot eno pomensko sestavino. Obstaja konceptualna metafora VEDETI = VIDETI oziroma VEDENJE (RAZUMEVANJE) = VIDENJE. (Glej Kržišnik, Smolič 1999, 61–80.)

⁴² »Oko, organ vidne zaznave, je skoraj povsod in vedno simbol intelektualne zaznave.« (Chevalier, Gheerbrant 1993: 405.)

videti na svoje(/)lastne oči//s svojimi(/)lastnimi očmi koga/kaj oz. prepričati se na svoje(/)lastne oči//s svojimi(/)lastnimi očmi (o čem) 'videti kaj sam, osebno; biti prepričan v kaj'

če me oko ne vara 'zdi se mi'

ne moči verjeti lastnim/svojim očem 'kdo se zelo čudi temu, kar vidi; je presenečen'

Tudi spremenjen odnos do česa je posledica nekakšnega spoznanja:

gledati z drugačnimi/drugimi očmi kaj 'imeti drugačen, spremenjen odnos do česa'

Intuitivno spoznanje je podlaga frazema

gledati z duševnimi/notranjimi očmi kaj

ki pomeni 'intuitivno spoznavati kaj'.

– Vid:

Sem spadajo frazemi s sestavino *oko* kot poimenovanjem čutila za vid:

imeti oko/oči za koga/kaj 'videti, gledati, opaziti koga, kaj'

oči ne ubogajo več koga 'kdo ne vidi več dobro'

kaj jemlje oči/pogled komu (pog.) 'kaj slepi koga'

napenjati oči 'truditi se videti kaj'

biti lačen, da se dela tema pred očmi komu 'biti zelo lačen' (človek od hude lakote ne vidi jasno)

paziti kot na punčico/zenico svojega očesa na koga oz.

čuvati kot punčico svojega očesa koga 'zelo paziti

na koga' (oko je življenjsko pomemben organ; slepa žival je obsojena na smrt, ker ne lovi hrane)

– Kazanje razpoloženja z načinom gledanja:

To se kaže v frazemu

ne dati dobrega/lepega očesa komu (star.)

ki pomeni 'biti neprijazen, grob s kom'. Frazemska sestavina *oko* v ta frazem vstopa s pomenom 'pogled'.

Z načinom gledanja kažemo predvsem jezo ali navdušenje, kar se kaže v frazemih
prestreliti z očmi koga 'biti jezen, jezno gledati'
oči žarijo/zažarijo//se svetijo/zasvetijo/iskrijo/zaiskrijo komu (jezno/veselo/nevarno/prijazno//od jeze/veselja/pohlepa/navdušenja) 'biti, postati jezen, vesel, navdušen, pohlepen ...'
bliskati/streljati z očmi oz. oči se bliskajo/zabliskajo komu/čigave 1. 'biti jezen, jezno gledati'; 2. 'živahno pogledovati'

4.2.3.2 MEŽIKANJE

Pomežiknemo oziroma trenemo ob vsakem najmanjšem vznemirjenju ali kadar nas kaj zmoti, in to največkrat refleksno, ne da bi se zavedali. Vsota pomenov posameznih sestavin frazema

(niti) (z očesom/očmi) ne treniti oz. ne da bi trenil (z očesom) 'ne pokazati nobene prizadetosti, vznemirjenosti'

kaže na nasprotno situacijo, tj. odsotnost zunanjih znakov čustvenega vznemirjenja ali pa na obvladovanje teh znakov z lastno voljo, kar je motiviralo pomen 'neprizadeto, brez vznemirjenja' (frazem se uporablja za ubesedovanje situacij, v katerih je odsotnost vznemirjenja presenetljiva).

4.2.4 VEČ POMENSKIH SESTAVIN

4.2.4.1 NAMEŠČENOST SPREDAJ IN GLEDANJE, VIDENJE

Sem spadajo frazemi

biti na očeh 1. 'kaj je javno, lahko vsi vidijo'; 2. 'vzbujati pozornost'

kaj bije v oči oz. kaj udari/(pog.) pade v oči (komu) oz. kaj bode/zbode v oči (koga) 'kaj je zelo opazno, neprijetno; kdo takoj opazi, zagleda kaj' (najprej zagledamo zelo izstopajoče stvari)

Resnica oči kolje. 'človek ne mara neprijetne resnice'

priti/stopiti pred oči komu 'srečati koga, soočiti se s kom' (vedno v zanikanem smislu: *Ne upa si mu priti//naj mi ne pride//samo da mi pride pred oči!*)

kar pride pred oči komu 'vse, kar je v bližini koga'

S tema pomenskima sestavinama je frazemska sestavina *oko* udeležena tudi v frazemu

ne (moči) odvrniti oči od koga/česa

ki pomeni 'kdo ne more nehati gledati koga, česa'.

Nasprotno pa je pri frazemu

odvrčati oči/pogled od koga/česa (knjiž.) 'ne hoteti gledati koga, kaj, imeti opravka s kom, s čim'

Dobesedno branje tega frazema vzbuja sliko, da se nekdo s sprednjim delom telesa obrača stran od nekoga drugega, ker z njim noče imeti opravka.

Nahajanje pred očmi pomeni bližino (torej tudi možnost gledanja):

ne pustiti/spustiti/izpustiti z/iz/izpred oči koga oz. imeti na/v očeh koga

imeti (zmeraj) pred očmi kaj oz. kaj je neprestano/živo pred očmi komu

pred očmi javnosti

Prvi frazem ima dva pomena: 1. 'neprestano gledati, opazovati, imeti blizu sebe koga'; 2. 'nadzorovati koga' – uporablja se za kategorijo +človeško. Drugi frazem pomeni '(ves čas) misliti na kaj, upoštevati kaj' – uporablja se za kategorijo –živo, tretji pa pomeni 'javno'.

Če oseba ali stvar izgine iz človekovega vidnega polja, to pomeni, da je ni več v bližini. Izginotje je lahko nehoteno ali hoteno. Na nehoteno izginotje kažejo frazemi

izgubiti iz/izpred oči koga/kaj 'ne videti več koga, česa, kdo odide stran od koga'

izginiti z/iz/izpred oči komu (nehoteno je v smislu »Gledala je za njim, dokler ji ni izginil izpred oči.«)

na hoteno pa frazemi:

iti/izginiti//zgubiti/izgubiti/(slabš.) pobrati se z/iz/izpred oči komu (pogosto v velelni obliki, npr. *Poberi se mi izpred oči!* 'Pojdi stran, nočem te več videti.')

4.2.4.2 KOLIČINA IN GLEDANJE, VIDENJE

Kot rečeno, običajno gledamo z obema očesoma, samo z enim vidimo manj, nejasno in manj prostorsko orientirano (lahko pa zato z drugim gledamo še kaj drugega), na kar kaže frazem

z enim očesom

ki pomeni 'hkrati, obenem'.

Sem spada še frazem

zamižati na/zatisniti eno oko

in stopnjevana varianta

zatisniti obe očesi

s pomenom 'biti (zelo) popustljiv, hote spregledati kaj'.

Manj vidimo tudi, če gledamo samo s kotički oči (proti cilju gledanja ne obrnemo cele glave, ampak samo oči), na kar kaže frazem

gledati/pogledati/opazovati s kotički oči//kotičkom očesa
(koga/kaj)

ki pomeni 'nenatančno gledati, na hitro pogledati koga, kaj'.

Sem spada še frazem

Več oči več vidi.

ki pomeni 'več ljudi ve več kot en sam'. Videnje je v tem primeru vir spoznanja.⁴³

4.2.4.3 OBLIKA: POSODA IN POKRITOST Z VEKAMI

Oko si predstavljamo kot posodo, ki je lahko odprta ali zaprta (pokrovka pri očeh so veke). Odprte oči pomenijo gledanje, in s tem vedenje, tudi spoznanje (konceptualna metafora VEDETI = VIDETI). Sem spadata frazema

hoditi po svetu z odprtimi očmi
odpreti oči komu

Prvi frazem pomeni 'dobro opazati, spoznavati stvari, pojave okrog sebe', drugi pa 'omogočiti komu spoznati dejanskost'.

Nasprotno pa zaprte oči (torej prekrite z vekami) pomenijo nevednost (česar ne vidimo, ne vemo zagotovo), ki je včasih namerna (pretvarjamo se, da česa ni, ker se s tem nočemo ukvarjati), kar se kaže v frazemu

zpirati oči pred čim <dejstvom/problemom/resnico>

Pri frazemu

Oko za oko(, zob za zob.)

ki pomeni 'Krivica naj bo maščevana.', s sinhronega vidika ni razvidno, s katero pomensko sestavino je v njem udeležena sestavina *oko*.

Obstaja še frazem *imeti čigav DEL TELESA*⁴⁴, s katerim izražamo ugotavljanje podobnosti otroka z enim od staršev ali drugih sorodnikov (pri posameznih delih telesa), npr.

imeti čigave oči

⁴³ Ta frazem je povezan s frazedom *Več glav več ve*, in sicer preko konceptualne metafore VEDETI = VIDETI.

⁴⁴ Na primer: *imeti čigav nos/usta ...*

ki pomeni 'imeti enake oči ali enak pogled kot eden od staršev ali sorodnikov'.

4.3 FRAZEMSKA SESTAVINA SRCE

4.3.1 TOPOGRAFSKE POMENSKE SESTAVINE

4.3.1.1 NAMEŠČENOST ZNOTRAJ

Srce je nameščeno v notranjosti prsi, znotraj prsnega koša, od zunanosti, tj. od površine oziroma od kože, ga ločijo še prsi in prsni koš, torej mišice in kosti, ki ga varujejo in otežujejo njegovo dostopnost, kar se kaže v frazemih

*kaj <besede/dejanja> gre do srca komu oz. kaj sega/seže do srca/v srce komu od/iz srca*⁴⁵

Prvi frazem pomeni 'kaj gane, prizadeva, prizadene koga', drugi pa 'iskreno, odkritosrčno, zelo'.

Srce kot organ torej zaradi nameščeniosti v notranjosti povzroča, da so čustva in občutki, ki so v njem, zaupni in skriti pred ljudmi. Na to kaže frazem

razkriti/razodeti (svoje) srce//svojo dušo komu

ki pomeni 'izpovedati svoja čustva, misli komu'. Dobesedno branje vzbuja sliko, da srce ni več skrito, čeprav je še na istem mestu (prsni koš je odprt, srce se vidi).

Še stopnjevano je to pri frazemih

*imeti srce na jeziku
nositi srce na dlani*

Prvi frazem pomeni 'hitro zaupati svoja čustva', drugi pa 'vedno očitno kazati svoja čustva'. Dobesedno branje teh dveh frazemov vzbuja sliko, da srce ni več znotraj, v prsnem košu, ampak že zunaj (čustva in občutki, ki so v srcu, so zelo očitni, vsem opazni).

⁴⁵ V varianti tega frazema *iz dna srca* in pri frazemu *do dna srca oz. v dno srca/duše* je frazemska sestavina *srce* udeležena z več kot eno pomensko sestavino, zato bosta navedena v poglavju 4.3.4.1 NAMEŠČENOST ZNOTRAJ IN OBLIKA: POSODA. V varianti *iz vsega srca* pa je udeležena s pomensko sestavino VELIKOST, zato bo navedena v poglavju 4.3.2.1 VELIKOST.

4.3.1.2 NAMEŠČENOST ZGORAJ

Srce je nameščeno v zgornji polovici telesa, tj. nad pasom. Frazem

srce pade/uide v hlače komu (pog.)

ki pomeni 'zbati se, izgubiti pogum', temelji na človekovi izkušnji v zvezi z gravitacijo, ki vzbuja predstavo, da če popustijo vezi, s katerimi je srce vpeto v prsnem košu, to pod vplivom težnosti pade navzdol.⁴⁶

4.3.1.3 ODDALJENOST

Pri oddaljenosti je izrazito razmerje blizu srca – daleč od srca.⁴⁷ Bližina v tem primeru pomeni prijazno razmerje, čustveno ali duhovno sorodnost (geslo bližina v SSKJ in SP). Na to kažejo frazemi

prirasti k srcu komu

kdo/kaj je pri srcu komu

(preveč) gnati/vzeti/(pog.) jemati si k srcu (kaj)

Prvi frazem pomeni 'kdo vzljubi koga, kaj', drugi 'kdo, kaj ugaja, je všeč komu', tretji pa 'žalostiti se, vznemirjati se, vznemiriti se (zaradi česa)'.

Nasprotno je pri tistem, kar je od srca oddaljeno:

Daleč od oči, daleč od srca

Frazem pomeni 'Kogar ali česar človek dolgo ne vidi, preneha imeti rad, se mu ne zdi več pomembno.'

4.3.2 ANATOMSKE POMENSKÉ SESTAVINE

4.3.2.1 VELIKOST

Frazema

⁴⁶ Padeč (dol) ima tudi negativno konotacijo. To je pogojeno s človekovo fizično in kulturno izkušnjo, kar se kaže tudi v usmeritvenih metaforah tipa VEČ JE GOR – MANJ JE DOL; ZDRAVJE (ŽIVLJENJE) JE GOR – BOLEZEN (SMRT) JE DOL ipd. (Kržišnik, Smolič 1999: 61–66.) Obstaja tudi ruski frazem *сердце в пятку уходит/ушло у кого* (dobesedno: srce uide v pete komu). Hkrati gre pri frazemu *srce pade/uide v hlače komu (pog.)* za povezavo z zadnjico, kar še dodatno prispeva k negativni konotaciji.

⁴⁷ Tu ne gre za oddaljenost srca, ampak oddaljenost drugih stvari od srca.

z vsem srcem

iz vsega srca

ki izražata intenzivnost dejanja ('zelo'), drugi frazem pa tudi 'iskreno, odkritosrčno', vzbujata sliko, da je udeležen celoten organ, ne morda le del, s čimer je prikazana intenzivnost dejanja.

Iz frazemov

srce upada/upade komu

srce se stiska/(knjiž.) krči/skrči komu (od groze) oz. kaj stiska/stisne srce komu

je razvidna naivna človekova predstava o zmanjš(ev)anju velikosti (prostornine) srca zaradi strahu, groze. Prvi frazem pomeni 'koga postaja strah, kdo izgubi pogum', drugi pa 'strah, groza je koga'.

Predstava o najmanjši količini, ki je stopnjevana celo do odsotnosti dela telesa, je prisotna v frazemu

biti brez srca oz. ne imeti srca (za koga/kaj)

ki pomeni 'biti neusmiljen, nesočuten, brezčuten (do koga)'.

4.3.2.2 KEPA

V naivni človekovi predstavi je srce kepa živega tkiva, ki se lahko poškoduje, imelo pa naj bi različne fizične lastnosti, stalne in takšne, ki se spreminjajo glede na življenjske okoliščine in različne zunanje dejavnike, situacije.

Na različne človekove značajske lastnosti kažejo različne uresničitve frazema

biti kakšnega srca oz. imeti kakšno srce (npr. imeti zlato/široko srce oz. biti zlatega/širokega srca)⁴⁸

ki pomeni 'biti kaj, kakšen po značaju, obnašanju'.

– Živo tkivo:

Predstava srca kot mehkega organa, občutljivega na bolečino, ki se lahko poškoduje, je v ozadju frazemov

⁴⁸ Več variant tega frazema bo navedenih v nadaljevanju pri posameznih alinejah v razvrstitvi. Glej tudi poglavje 6.2.2.1 Središče čustev.

srce/duša boli koga (zaradi česa) 'biti žalosten, razočaran'

srce krvavi komu 'kdo zelo trpi, je zelo žalosten'

kaj prebada srce komu 'kaj povzroča žalost, duševno bolečino komu'

kaj je (kakor) nož v srce komu/za koga 'kaj zelo prizadene koga'

– Temperatura:

Poleg razmerja blizu srca – daleč od srca⁴⁹ se v frazemih s sestavino *srce* pogosto pojavlja razmerje toplo – hladno:

srce se ogreje (komu/čigavo) 'postati vesel, srečen'

in kavzativno

ogrevati/ogreti srce komu 'povzročati, povzročiti veselje komu'

ter protipomenski frazem

srce se ohladi komu/čigavo 'pomirijo se čigava čustva do koga'

Vroče srce je pri tem znak pozitivnih čustev (veselje, ljubezen ipd.):

srce gori komu za koga '(zelo) ljubiti koga' (trajanje dejanja),

srce se vname⁵⁰ (komu/čigavo) (za koga) oz. vneti se za koga oz. vneti srce komu 'zaljubiti se; vzbuditi ljubezen, naklonjenost koga' (začetek dejanja)

Mrzlo srce pa je znak negativnih čustev (strah, žalost):

zebe/zazebe pri srcu/duši/v srce/dušo koga 'biti, postati potr, žalosten'

Od ljubezni razgreto srce je tudi podlaga frazema

Mrzle roke, vroče srce

ki pomeni 'mrzle roke in vroče srce izdajajo čustvenost, zaljubljenost'.

⁴⁹ Glej poglavje 4.3.1.3 ODDALJENOST.

⁵⁰ *Vneti se* v tem primeru pomeni 'začeti goreti' in ni povezano z vnetjem kot infekcijo, ki sicer tudi povzroči povišanje temperature.

Na prehod iz mrzlega (negativno) v toplo (pozitivno) kaže frazem

srce se taja/o(d)taja/topi/stopi komu

ki pomeni 'postajati, postati dostopen, zgovoren'.

Nasprotni prehod, v mrzlo, je pri frazemu

*kri/srce ledeni/zledeni komu*⁵¹

ki pomeni 'strah je koga, prestrašiti se'.

– Trdota:

Tretje pogosto razmerje pri frazemih s sestavino *srce* je razmerje trdo – mehko, pri čemer mehkost kaže na pozitivna, trdota srca pa na negativna čustva:

biti mehkega srca 'biti usmiljen, sočuten, popustljiv'
s skladijsko varianto

imeti mehko srce 'biti usmiljen, sočuten, popustljiv'
in protipomenski frazem

biti trdega srca 'biti neusmiljen, nesočuten, nepopustljiv'

s skladijsko varianto

imeti trdo srce 'biti neusmiljen, nesočuten, nepopustljiv'

Zelo trdo srce je v naivni človekovi predstavi podobno kamnu (trda kepa = kamen), kar se kaže v frazemu

imeti srce iz kamna

ki pomeni 'biti neusmiljen, nesočuten, brezčuten', še stopnjevana pa je ta predstava v frazemu

imeti kamen namesto srca

ki pomeni 'biti neusmiljen, nesočuten, brezčuten' in vzbuja predstavo, da srca sploh ni več.

Na prehod med trdim in mehkim kaže frazem

*omehčati/omečiti srce komu/čigavo*⁵²

⁵¹ Sestavina *srce* je tu drugotna, prvotna je *kri* (ledeni tekočina).

⁵² Za podoben prehod gre tudi pri frazemu *srce se taja/o(d)taja/topi/stopi komu* (tudi pri tajanju namreč postaja mehko), za nasprotnega pa pri *kri/srce ledeni/zledeni komu* (prehod v mrzlo in trdo).

ki pomeni 'povzročiti, da kdo postane popustljiv, usmiljen, sočuten'

– Teža:

Četrto je še razmerje težko – lahko srce. Sem spada frazem

s težkim srcem 'težko, s tesnobo, žalostjo'

in njegov protipomenski frazem

z lahkim srcem 'brezskrbno, brez žalosti'

ter

težko je (pri srcu/duši) komu 'kdo je žalosten, čuti tesnobo'

in protipomenski frazem

lahko je pri srcu/duši komu 'kdo je brezskrben'

Pozitivna je v tem primeru lahkost, negativna pa teža (kot breme, skrb, žalost ipd.). Težo lahko povzročajo različni zunanji dejavniki:

kaj leži na srcu/duši komu oz. imeti na srcu/duši kaj
'kaj povzroča skrb, duševno breme komu'

kaj teži/oteži srce/dušo komu oz. kaj teži koga 'kaj povzroča, povzroči skrbi komu'

Na prehod od teže k lahkosti kažeta frazema

lajšati/olajšati si srce/dušo (s čim) oz. olajšati srce/dušo komu (s čim) 'manjšati, zmanjšati si, komu duševno bolečino'

kamen se odvali od srca komu 'rešiti se velike skrbi, nadloge'

(po naivni človekovi predstavi kamen s tem preneha težiti srce, ki postane spet lahko).

4.3.2.3 OBLIKA: PROSTOR

Srce je po naivni človekovi predstavi prostor, v katerem se lahko kaj (ali kdo) nahaja, kot prostor ima lahko tudi vrata. V srcu se nahajajo v glavnem čustva:

gledati/pogledati/videti v srce komu 'poznati, spoznati koga, kakršen je v resnici, kaj v resnici čuti'
predvsem čustvo ljubezni do koga ali česa:

izriniti iz čigavega srca koga 'povzročiti, da kdo preneha ljubiti koga zaradi drugega'

izbrisati/pregnati/iztrgati si iz srca koga 'pozabiti, prenehati ljubiti koga'

Protipomenski frazem

ne moči izbrisati/pregnati/iztrgati si iz srca koga
pomeni 'ne moči pozabiti, prenehati ljubiti koga' (v skladu z razumom bi bilo najbolje prenehati ljubiti koga, vendar glede na srce, tj. čustva, to ni mogoče).

V prenesenem pomenu ljudje in stvari oziroma čustva do njih vstopajo v srce in izstopajo iz njega skozi vrata. K temu lahko človek pripomore tudi sam:

odpreti se/(svoje) srce//svojo dušo komu/čemu 1.
'izpovedati svoja čustva, misli komu' 2. 'začeti se zanimati za kaj, sprejemati kaj'

in kavzativno

kaj odpira srca komu 'kaj dela dovzetnega za čustva koga'
Nekaterih stvari v srce nočemo spustiti (tj. z njimi se nočemo ukvarjati, obremenjevati), kar kaže frazem

zpirati/zapreti se/(svoje) srce pred kom/čim
ki pomeni 'ne izpovedovati svojih čustev komu, ne hoteti pomagati komu; biti zadržan, nezaupljiv'.

Na predstavi srca kot prostora z vrati temelji tudi frazem

trkati/potrkati na srce komu/čigavo
ki pomeni 'poskušati vzbujati, vzbuditi čustva komu'.

4.3.2.4 OBLIKA: POSODA

Srce v človekovi predstavi deluje tudi kot posoda, v kateri se lahko kaj (ali kdo) nahaja – kot rečeno, predvsem čustva.

Obstaja tudi predstava, da ima srce kot posoda dno⁵³. To je razvidno iz frazemov

kaj <besede/pesem> privre iz srca/src

Česar polno je srce, o tem usta rada govore. (preg.)

v srcu nositi koga/kaj

Prvi frazem pomeni 'preko besed ali pesmi posredno izraziti svoja čustva', drugi 'človek rad govori o svojih čustvih', tretji pa 'biti zaljubljen v koga, imeti rad koga, kaj'.

4.3.2.5 POLJE

Po naivni človekovi predstavi se v srce kot rodovitno polje v glavnem zasejejo čustva do koga, predvsem naklonjenost, ljubezen. To je razvidno iz frazema

vsaditi se (globoko) v srce/dušo komu

ki pomeni 'trajno vzljubiti, zapomniti si koga'.

S to pomensko sestavino je sestavina *srce* udeležena tudi v frazemu

izruti si iz srca koga

ki pomeni 'pozabiti, prenehati ljubiti koga', in protipomenskem frazemu

ne moči izruti si iz srca koga

Dobesedno branje teh frazemov vzbuja predstavo puljenja nekoga (ljubezenskih čustev do njega) iz srca s koreninami, z namenom, da bi zelo temeljito opravili s temi čustvi do njega.

4.3.3 FUNKCIJSKE POMENSKÉ SESTAVINE

4.3.3.1 KRČENJE (POTISKANJE KRVI PO ŽILAH)

Osnovna funkcija srca je, da neprekinjeno deluje (tj. se krči in s tem potiska kri po žilah) od rojstva do smrti. S to pomensko sestavino je sestavina *srce* udeležena v frazemu

⁵³ Predstava o srcu kot posodi z dnom je razvidna tudi iz frazemov *do dna srca* oz. *v dno srca/duše* in *iz (dna) srca*, ki bosta obravnavana v poglavju 4.3.4.1 NAMEŠČENOST ZNOTRAJ IN OBLIKA: POSODA, ker je frazemska sestavina *srce* v njiju udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

srce bije komu za koga (star.)

ki pomeni 'ljubiti koga'.

V določenih okoliščinah lahko srce za trenutek preneha delovati oziroma izgubi svoj ritem, npr. ko se ustrašimo, kar je razvidno iz frazema

srce zastaja/zastane komu

ki pomeni 'občutiti strah, ustrašiti se'.

4.3.3.2 SPOROČANJE

V frazemu

glas srca oz. poslušati svoje srce//glas srca (knjiž.)

je frazemska sestavina *srce* poimenovanje za organ, ki predstavlja središče čustev (v nasprotju z glavo, ki je središče razuma).⁵⁴ V tem primeru gre pri sporočanju za to, da se »sporočilo« prenese po telesu iz srca v glavo.⁵⁵ Frazem pomeni 'upoštevati občutke, čustva'.

4.3.4 VEČ POMENSKIH SESTAVIN

4.3.4.1 NAMEŠČENOST ZNOTRAJ IN OBLIKA: POSODA

S tema dvema pomenskima sestavinama je sestavina *srce* udeležena v frazemih

do dna srca oz. v dno srca/duše

iz dna srca

Oba frazema izražata intenzivnost dejanja ('zelo'), drugi frazem lahko pomeni tudi 'iskreno, odkritosrčno'.

⁵⁴ Glej tudi poglavje 6.2 in opombo 103.

⁵⁵ Prim. pomensko sestavino SPOROČANJE pri frazemski sestavini *rit/zadnjica* (poglavje 4.4.3.3), kjer gre za podobnost z govorenjem (odprtina pri zadnjici kot usta).

4.4 FRAZEMSKA SESTAVINA *RIT/ZADNJICA*

4.4.1 TOPOGRAFSKE POMENSKÉ SESTAVINE

4.4.1.1 NAMEŠČENOST ZADAJ

S to pomensko sestavino vstopa sestavina *rit* v frazema⁵⁶
bogu za hrptom/ritjo (*vulg.*)

biti (*kar naprej/neprestano*) za *petami/zadnjico*/(*vulg.*) *ritjo*
komu

Prvi pomeni 'v oddaljenem, zakotnem kraju', drugi pa 'zasledovati, nadzorovati koga'.

Sem spada tudi frazem

zakuriti/podkuriti pod ritjo komu

ki pomeni 'poskušati prestrašiti koga'. Dobesedno branje frazema vzbuja naslednjo predstavo: človek se ustraši, ker ga nekaj nenadoma zapeče v zadnjico (ker je zadnjica zadaj, prej ne opazi, da nekdo za njim kuri).

Podlaga frazema

ugrizniti se v zadnjico/rit (*od jeze*)

je razmerje med nameščeno zob v ustih, ki so spredaj, in zadnjice, ki je zadaj.⁵⁷ Frazem pomeni 'storiti kaj nemogočega'.

Tudi na pomen frazema

(saj) nimam oči zadaj/(*) *na hrbtu*/(*) *riti* (*)

vpliva razmerje med nameščeno oči spredaj in zadnjice (ali hrpta) zadaj. Frazem pomeni 'ne vidim tistega, kar je za menoj'. Zaradi nameščeni oči spredaj je namreč človekovo vidno polje v območju pred sprednjim delom telesa.

⁵⁶ Sem spada še frazem *suvati/suniti/brcniti* (*v zadnjico*/(*vulg.*) *rit*) *koga*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.4 NAMEŠČENOST ZADAJ IN OBLIKA: OBLOŽENOST, ker je frazemska sestavina *rit* v njem udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

⁵⁷ To razmerje je tudi podlaga frazema *streči komu od spredaj in zadaj*, kjer so tudi udeležena usta in zadnjica.

Sem spada še frazem

kuzla skače v rit komu

ki pomeni 'biti v neprijetnem, kočljivem položaju'. Janez Keber razlaga, da ima *kuzla* več pomenov – 'samica psa' ali 'vinski meh' ali 'železničarska torba z jermenom' – in da ni jasno, s katerim od teh pomenov vstopa v navedeni frazem. Najverjetneje gre za samico psa, pri čemer dobesedno branje frazema vzbuja predstavo, da »psica napada bežečega v občutljivi zadnji del telesa«. (Keber 2001: 39–40.⁵⁸)

4.4.1.2 NAMEŠČENOST SPODAJ

Spodnji deli telesa so tisti, ki so nižje od pasu.⁵⁹

4.4.1.3 NAMEŠČENOST

S to pomensko sestavino je frazemska sestavina *rit* ali *zadnjica* udeležena v pomenu frazemov

(vedno) biti/tičati (skupaj) kot rit in/() pa srajca (vulg.)
okrog/okoli zadnjice/riti v žep*

Gre za nameščenost zadnjice pod srajco in v višini žepa. Prvi frazem pomeni 'biti neločljiv, vedno skupaj (o ljudeh)', drugi pa 'po daljši poti'.

4.4.2 ANATOMSKE POMENSKE SESTAVINE

4.4.2.1 OBLIKA: OBLOŽENOST

Človeka (otroka), ki ga udarimo po zadnjici, ne poškodujemo, saj je zadnjica »obložena« (kosti in notranje organe prekriva debelejša plast podkožnega maščevja kot pri

⁵⁸ Janez Keber, *Razlaganje izvora slovenskih frazemov*, v: *Skripta 5, Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika*, ur. E. Kržišnik (Ljubljana, 2001), 35–50. Vinski meh naj bi pri tovorjenju »utrujenemu nosaču zlezal s hrbta na zadnjico in ga med nošnjo neusmiljeno udarjal oziroma skakal po njej, kar seveda ni moglo biti prijetno«. Podobno naj bi železničarska torba »lastniku ob nošnji na rami težko opletala po zadnjem delu«. (Keber 2001: 40.)

⁵⁹ Sem spada frazem *kaj <jed> kar pade v rit komu (*)*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.5 NAMEŠČENOST SPODAJ IN OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA, ker je frazemska sestavina *rit* v njem udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

kakšnem drugem delu telesa).⁶⁰ Tepemo lahko z roko ali še s kakšnim pripomočkom v njej, kar se kaže v frazemih

izprašiti (šalj.) zadnjico/() rit komu 'natepsti koga'*
dati/naložiti jih (po zadnjici/(vulg.) riti) komu 'natepsti koga'
dobiti jih (po zadnjici/(vulg.) riti) 'biti tepen'
Vsaka rit najde svojo palico.
Za vsako rit šiba/palica raste//raste šiba/palica.

Zadnja dva frazema imata enak pomen, tj. 'vsaka slaba stvar se nekoč kaznuje; vsak dobi, kar si zasluži'.

4.4.2.2 OBLIKA: VOTLINA

V naivni človekovi predstavi je zadnjica ozka votlina, v kateri je temno.⁶¹ To je razvidno iz frazema

tema/temno je ko/kot/kakor v rogu/(vulg.) riti

ki pomeni 'zelo temno je'.

Dobesedno branje frazema

Piši me v uho/(vulg.) rit! (v govoru z vokalno redukcijo: *V rət/uh' me piš'!* ali *Piš' me v rət/uh'!*)

vzbuja predstavo, da bi bilo v votlino mogoče celo pihnuti (skozi odprtino). S tem pragmatičnim⁶² frazemom izražamo veliko omalovaževanje, brezbržnost.

⁶⁰ Sem spada še frazem *suvati/suniti/brcniti (v zadnjico/(vulg.) rit) koga*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.4 NAMEŠČENOST ZADAJ IN OBLIKA: OBLOŽENOST, ker je frazemska sestavina *rit/zadnjica* v njem udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

⁶¹ Sem spadajo še frazemi *lesti v zadnjico/(vulg.) rit komu; Pojdi (hudiču/vragu) v rit! (vulg.); biti v riti; kdo/kaj gre (hudiču) v rit*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.4.4.1 OBLIKA: VOTLINA IN IZLOČANJE, in frazem *Saj ti ne bo v riti ostalo! (*)*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.3 OBLIKA: POSODA IN IZLOČANJE, ker je frazemska sestavina *rit/zadnjica* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

⁶² Pragmatične frazeme podrobneje obravnava Nataša Jakop v knjigi *Pragmatična frazeologija* (Ljubljana, 2006).

4.4.2.3 OBLIKA: POSODA

Zadnjico si predstavljamo tudi kot posodo za neprebavljeno hrano.⁶³ Na to kaže frazem

imeti poln kufer//polno rit koga/česa ()*

ki pomeni 'naveličati se koga, česa'.

4.4.3 FUNKCIJSKE POMENSKE SESTAVINE

4.4.3.1 IZLOČANJE

Neprebavljena hrana se mora preko zadnjice izločiti iz telesa, drugače so težave, na kar kaže frazem

Saj ti ne bo riti razgnalo/predrlo! ()*

ki se uporablja, kadar kdo česa noče jesti in pomeni 'Ne bo ti škodovalo, če poješ.'

S to pomensko sestavino frazemska sestavina *rit* vstopa tudi v frazem

pustiti (kaj), koder od/z riti pade komu ()*

ki pomeni 'pustiti kaj razmetano, ne pospraviti stvari za sabo'.

Po izločanju blata si ljudje zadnjico obrišemo,⁶⁴ na kar kaže frazem

obrisati si rit/zadnjico s čim (vulg.) – navadno zavrnitev v obliki: *S čim si lahko obrišeš rit/zadnjico!*

ki pomeni 'imeti za nepomembno, nevredno kaj'.

Zadnjica zaradi izločanja velja za umazan del telesa. V frazemu

lizati pete/roke/zadnjico/() rit komu (slabš.)*

⁶³ Sem spadajo frazemi *zlivati/zliti vase/(vulg.) v rit; metati/zmetati vase/v rit kaj <jed>* in *skrbeti/poskrbeti (samo/le) za svojo rit*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.4.4.2 OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA, ter frazem *kaj <jed> kar pade v rit komu (*)*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.5 NAMEŠČENOST SPODAJ IN OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA, ker je frazemska sestavina *rit* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

⁶⁴ To ne velja za vse kulture – muslimani si zadnjico umijejo.

ki pomeni 'ponižujoče si prizadevati za naklonjenost koga', je pri varianti s sestavino *rit* v primerjavi s sestavinama *peta* in *roka* še bolj poudarjeno ponižanje.

Sem spada tudi frazem

vtakniti si v rit kaj (navadno zavrnitev v obliki: *V rit si vtakni/lahko vtakneš kaj!*)

ki pomeni 'kaj je nepomembno'. Vrednost stvari, ki jo poimenuje izvenfrazemsko določilo, je izenačena z vrednostjo iztrebka, torej stvar ni nič vredna (kot neprebavljeni ostanki hrane, ki jih človek potem samo še izloči).⁶⁵

4.4.3.2 SEDENJE

Zadnjica je del telesa, ki se pri sedenju dotika podlage, kar se kaže v frazemu

od samega sedenja dobiti žulje na zadnjici/() riti*

ki pomeni 'biti zelo len'.

Od samega sedenja (prostovoljnega, v smislu brezdelja) lahko začne zadnjica tudi srbeti, od tod frazem

praskati/čohati si rit//se po riti/zadnjici

ki pomeni 'lenariti'.

S to pomensko sestavino frazemska sestavina *rit* vstopa tudi v frazem

prinesti vse k riti komu (vulg.)

ki pomeni 'zelo streči komu'. Dobesedno branje tega frazema vzbuja sliko (lenega) človeka, ki ves čas sedi, drugi pa mu streže.

⁶⁵ Sem spadajo še frazemi *lesti v zadnjico/(vulg.) rit komu; Pojdi (hudiču/vragu) v rit! (vulg.); biti v riti; kdo/kaj gre (hudiču) v rit*, ki bodo obravnavani v poglavju 4.4.4.1 OBLIKA: VOTLINA IN IZLOČANJE, in frazem *Saj ti ne bo v riti ostalo! (*)*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.3 OBLIKA: POSODA IN IZLOČANJE, ker je frazemska sestavina *rit/zadnjica* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

Sem spada tudi frazem

imeti mevlje v riti (nizko)

ki pomeni 'biti nemiren, nestrpen, siten'. Dobesedno branje tega frazema vzbuja sliko nekoga, ki se nemirno preseda, ker ga srbi zadnjica.

Zadnjica se dotakne podlage tudi pri padcu. V tem primeru gre za prisilno sedenje, kar se kaže v frazemu

meče/vrže na rit koga (vulg.)

ki pomeni 'kdo je zelo presenečen'.

Sem spada še frazem

iti po riti k maši

ki pomeni 'umreti'. Mrtev človek ne more peš k maši, kot to počnejo živi – sestavina *rit* v frazem vstopa kot poimenovanje za del telesa, ki ni udeležen pri hoji, ampak pri sedenju kot nasprotju hoje. Poleg tega pa premikanje »po riti« spominja na drsanje po zadnjici, pri čemer se bolj leži kot sedi.

4.4.3.3 SPOROČANJE

Sem spada frazem

Če komu na jezik stopiš, pa z ritjo miglja. (preg.)

ki pomeni 'ne da se utišati koga'.

Pomen frazema

biti tiho kot rit (vulg.)

tj. 'ne povedati naglas svojega mnenja', pa je motiviran s pomensko sestavino ODSOTNOST SPOROČANJA.

4.4.3.4 PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA

Zadnjica je zadnji del prebavne poti.⁶⁶

⁶⁶ Sem spada frazem *kaj <jed> kar pade v rit komu (*)*, ki bo obravnavan v poglavju 4.4.4.5 NAMEŠČENOST SPODAJ IN OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA, in frazemi *zlivati/zliti vase/(vulg.) v rit, metati/zmetati vase/v rit kaj <jed> in skrbeti/poskrbeti (samo/le) za svojo rit*,

Če človek nima službe, nima denarja za hrano in je ogroženo njegovo preživetje, kar se kaže v frazemu

bati se//tresti se za svojo zadnjico/() rit*

Frazem pomeni 'bati se za svoj položaj'.

4.4.3.5 SPOLNOST

S to pomensko sestavino sestavina *rit* vstopa v frazem

Baba pijana, rit prodana. ()*

ki pomeni 'Pijana ženska se hitro vda moškemu.'. V tem frazemu se vidi, da je sestavina *rit* v drugih primerih poimenovanje za zadnjico, ne pa za kaj drugega.

4.4.4 VEČ POMENSKIH SESTAVIN

4.4.4.1 OBLIKA: VOTLINA IN IZLOČANJE

S tema dvema pomenskima sestavinama frazemska sestavina *rit* vstopa v frazeme

biti v riti

kdo/kaj gre (hudiču) v rit

Pojdi (hudiču/vragu) v rit! (vulg.) oz. (Kdo/kaj naj gre (hudiču)) V rit! (kavzativno: poslati v rit koga)

lesti v zadnjico/(vulg.) rit komu

Prva dva frazema pomenita 'biti v neprijetnem, slabem položaju; slabšati se', s tretjim (pragmatičnim) frazedom izražamo veliko omalovaževanje, zadnji frazem pa pomeni 'izkazovati pretirano vdanost, prijaznost komu, z namenom pridobiti si njegovo naklonjenost'. Prek predstave o votlini, v kateri je tesno, namreč pride do povezave z neprijetnim položajem, prek predstave o izločanju iztrebkov pa do povezave z ničvrednostjo osebe ali stvari.

ki bodo obravnavani v poglavju 4.4.4.2 OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA, ker je frazemska sestavina *rit* v njih udeležena z več kot eno pomensko sestavino.

4.4.4.2 OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA

Zadnjica kot prostor se zapolni z neprebavljeno hrano (in pijačo), na kar kažeta frazema

metati/zmetati (pog.) vase/() v rit kaj <jed>*

zlivati/zliti vase/(vulg.) v rit kaj <pijačo>

Prvi frazem pomeni 'hitro (po)jesti', drugi pa 'veliko piti, predvsem alkohol'.

Hrana je pogoj za človekovo preživetje. Po preprosti človekovi predstavi s hrano napolnimo zadnjico, kar se kaže v frazemu

skrbeti/poskrbeti (samo/le) zase/() za svojo rit*

ki pomeni 'gledati (samo) na svojo korist'.

4.4.4.3 OBLIKA: POSODA IN IZLOČANJE

S tema dvema pomenskima sestavinama frazemska sestavina *rit* vstopa v frazem

Saj ti ne bo v riti ostalo! ()*

ki pomeni 'Ne bo ti škodovalo, če poješ.' Zadnji del prebavne poti v naivni človekovi predstavi deluje kot posoda, ki jo je treba redno prazniti, drugače pride do težav.

4.4.4.4 NAMEŠČENOST ZADAJ IN OBLIKA: OBLOŽENOST

Sem spada frazem

suvati/suniti/brcniti (v zadnjico/(vulg.) rit) koga

ki pomeni 'odpuščati, odpustiti, odsloviti koga'. Zadnjica je tisti del telesa, kamor ponavadi letijo brce – zaradi »obloženosti« pri brcanju prepreči poškodbe kosti ali notranjih organov. Zaradi nameščenosti zadnjice na zadnjem delu telesa, frazem vzbuja tudi predstavo človeka, ki odhaja, obrnjen z zadnjim delom telesa proti drugemu človeku.

4.4.4.5 NAMEŠČENOST SPODAJ IN OBLIKA: POSODA IN PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA

Sem spada frazem

kaj <jed> kar pade v rit komu ()*

ki pomeni 'hitro (po)jesti'. Jed gre skozi usta, ki so zgoraj, v zadnjico, ki je spodaj (je zadnji del prebavne poti in prostor za neprebavljeno hrano).

Frazem

ne imeti drugega kot golo rit (vulg.)

ki pomeni 'biti brez premoženja, zelo reven', kaže po eni strani na to, da je v naši kulturi zadnjica tisti del telesa, ki mora biti vedno pokrit, po drugi strani pa na to, da je v naših podnebnih razmerah obleka (poleg hrane) nujna za preživetje.

4.5 UGOTOVITVE

4.5.1 FRAZEMSKA SESTAVINA NOGA

Pomenska analiza 66 frazemov s sestavino *noga* je pokazala, da je ta frazemska sestavina v pomenih frazemov najpogosteje udeležena s pomenskimi sestavinami:

- HOJA (42 %, tj. 28 frazemov, od katerih je v dveh primerih udeležena z več kot eno pomensko sestavino),
- STOJA (35 %, tj. 23 frazemov, od katerih je v 6 primerih udeležena z več kot eno pomensko sestavino – v 4 primerih je to KOLIČINA),
- NAMEŠČENOST SPODAJ (18 %, tj. 12 frazemov).

V pomenu večine frazemov, v katerih je sestavina *noga* udeležena s pomensko sestavino HOJA, se pojavlja beseda hoditi ali hoja (z različnimi dodatnimi pomenskimi odtenki, ki določajo način hoje), npr. *biti dober/trden/močan v nogah* ('biti sposoben za dolgo in naporno hojo'); *biti hitrih nog (pog.)*; *imeti lahke noge* (oba 'brez težav, hitro hoditi'); *imeti težke noge* ('biti nesposoben dolgo hoditi, biti hitro utrudljiv').

V okviru pomenske sestavine STOJA nekateri frazemi izkazujejo razmerje med začetkom in trajanjem stanja. Za začetek stanja gre pri več frazemih, ki vsebujejo besedno zvezo *na noge*, npr. *kdo/kaj se postavi na noge* ali kavzativno *spraviti na noge koga*, za konec stanja pa gre pri frazemu (*biti*) *na nogah*. Podobno razmerje izkazujejo frazemi, ki vsebujejo besedno zvezo *tla pod nogami*: *tla se majejo pod nogami komu* (začetek dogajanja) – *tla se zamajejo pod nogami komu* (dogajanje) – *tla se udrejo pod nogami komu* (konec dogajanja). Pri tem začetek in konec dogajanja zaznamujejo frazemi ali variante z dovršnimi glagoli, trajanje pa frazemi ali variante z nedovršnimi glagoli.

Znotraj pomenske sestavine NAMEŠČENOST SPODAJ obstaja predstava nog kot podstavka (figurativno kot osnove, temelja), kar se kaže v frazemih *živetí na veliki nogi* (neustalj.); *biti na bojni nogi s kom* (neustalj.); *kaj je/stoji na majavih/slabih/šibkih/trhlih nogah* ipd. Nameščenost spodaj je povezana tudi z nizkim (neenakovrednim) položajem, kar se kaže v frazemih *pasti/vreči se/metati se pred noge/k nogam komu*; *položiti k nogam koga/čigavim kaj* (knjiž.); *kdo/kaj leži pred nogami komu/čigavimi* (publ.) ipd.

Po en frazem s sestavino *noga* se je uvrstil še k naslednjim pomenskimi sestavinam:

- NAMEŠČENOST NA LEVI ALI DESNI STRANI TELESA,
- ODDALJENOST,
- BRCANJE,
- RAZLIČNE MOTORIČNE FUNKCIJE.

V frazemih s sestavino *noga* je večinoma prav ta sestavina jedrna, in je zato v vseh frazemih slovenskega jezika obvezna. Ni torej fakultativna, je pa nekajkrat (v petih frazemih) variantna.

V nekaj frazemih se kot varianta sestavine *noga* pojavi poimenovanje za drug del telesa, npr. sestavina *peta* v frazemih: *od nog/pet do glave* in *gori pod nogami/petami komu*. Gre za metonimično poimenovanje celote z delom, tako kot *noga* pa je tudi *peta* spodnji del telesa oziroma tisti, ki je najbolj oddaljen od glave. V enem frazemu se pojavi sestavina *koleno*: *noge/kolena se šibijo/se tresejo komu* ('koga je zelo strah'), in sicer kot poimenovanje za tisti del telesa, kjer je *noga* upogljiva.

V zvezi s pijanostjo se v enem frazemu kot varianta sestavine *noga* pojavi sestavina *glava*: *pijača/vino/... gre/zleze/udari v noge/glavo komu* (šalj.). V tem frazemu je prav ta sestavina jedrna in pomenotvorna, tudi v smislu razločevalnosti pomena (pri varianti s sestavino *noga* 'ne moči

hoditi', pri varianti s sestavino *glava* pa 'ne moči jasno misliti').

V enem frazemu se kot varianta sestavine *noga* pojavi poimenovanje za dejanje tega dela telesa, tj. sestavina *brca*: *dati nogo/brco komu*.

V dveh frazemih je sestavina *noga* poimenovanje za del živalskega telesa⁶⁷: *skrivati kot kača noge kaj* 'zelo skrivati kaj' in *stisniti rep med noge* 'umakniti se, zbežati'. V pomenu obeh frazemov je sicer sestavina +človeško.

4.5.2 FRAZEMSKA SESTAVINA OKO

Pomenska analiza 92 frazemov s sestavino *oko* je pokazala, da je ta frazemska sestavina v pomenih frazemov najpogosteje udeležena s pomenskimi sestavinami:

- GLEDANJE, VIDENJE (58 %, tj. 53 frazemov, od katerih je v 12 frazemih udeležena hkrati še s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPREDAJ, v 5 frazemih pa hkrati še s pomensko sestavino KOLIČINA),
- NAMEŠČENOST SPREDAJ (23 %, tj. 21 frazemov, od katerih je, kot sem omenila pri prejšnji alineji, v 12 primerih udeležena hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE, VIDENJE),
- POKRITOST Z VEKAMI (10 %, tj. 9 frazemov, od katerih je v 3 frazemih udeležena hkrati še s pomensko sestavino OBLIKA: POSODA).

V okviru pomenske sestavine GLEDANJE, VIDENJE (v nekaterih frazemih hkrati s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPREDAJ) se je izoblikovala shema, v kateri je ta aktivnost oziroma dejanje umeščeno med dve skrajni točki, to sta začetek gledanja (zagledati ali pogledati koga/kaj) in konec gledanja (prenehati gledati ali videti

⁶⁷ Ti frazemi niso uvrščeni v analizo po pomenskih sestavinah, ker je predmet magistrske naloge ugotoviti, kako se v jeziku kažejo predstave o človeškem telesu, ne pa tudi o živalskem.

koga/kaj), npr. *pritti/stopiti pred oči komu – imeti na/v očeh koga* oz. *ne pustiti/spustiti/izpustiti z/iz/izpred oči koga – izginiti z/iz/izpred oči komu*. Pri tem se v skupini, pri katerih gre za začetek ali konec dejanja, uvrščajo frazemi, ki vsebujejo dovršne glagole, v skupino, kjer gre za trajanje dejanja pa njihove variante in frazemi, ki vsebujejo nedovršne glagole.

Poleg tega so se znotraj pomenske sestavine GLEDANJE, VIDENJE izoblikovale podskupine glede na način gledanja (ocenjevanje, vrednotenje, nadzorovanje) ali dodatno pomensko sestavino (ovirano videnje, doseg, spoznanje, vid, kazanje razpoloženja z načinom gledanja). V ozadju frazema *na oko* je npr. predstava »kakor vidim, tako ocenjujem«, za vrednotenje pa gre npr. tudi pri frazemu *zrasti v očeh koga/čigavih*. Za nadzorovanje gre npr. pri frazemu *pod (budnim) očesom koga/čigavim*.⁶⁸ Pri oviranem gledanju gre pri frazemu *mazati oči komu (s čim)* za zavajanje koga, onemogočanje spoznanja resnice. Da so oči čutilo z največjim dosegom, kaže frazem *kamor oči nesejo/sežejo//oko nese/seže*. Gledanje je najzanesljivejši vir spoznanja, kar se kaže npr. v frazemu *videti na svoje(/)lastne oči//s svojimi(/)lastnimi očmi koga/kaj*. Sestavina *oko* kot poimenovanje za čutilo za vid pa je sestavina frazema *imeti oko/oči* za koga/kaj.

V okviru pomenske sestavine NAMEŠČENOST SPREDAJ obstaja predstava, da nahajanje pred očmi pomeni bližino (*Daleč od oči, daleč od srca*). Pri medčloveških odnosih ima pomembno vlogo očesni stik kot znak iskrenosti, nezahrbtnosti, čiste vesti, tudi poguma (*gledati/pogledati v oči/obraz komu/koga; dati/posoditi na lepe oči komu kaj <denar> ...*), odsotnost očesnega stika pa pomeni neiskrenost ali zadrego (*umikati/(pog.) izmikati oči komu*).

Frazemi, v katerih je sestavina *oko* udeležena s pomensko sestavino POKRITOST Z VEKAMI, kažejo, da zaprte oči

⁶⁸ Prim. *oko* postave 'policist'.

pomenijo spanje, npr. *zatisniti oko; priklicati spanec na oči*, smrt, npr. (za vedno/vselej) *zapreti/zatisniti oči*, ali nevednost, npr. *zapirati oči pred čim <dejstvom/problemom/resnico>*.

Nekaj frazemov s sestavino *oko* se je uvrstilo še k naslednjim pomenskim sestavinam (k vsaki manj kot 10 %):

- NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI (3 frazemi),
- VELIKOST (3 frazemi),
- KOLIČINA (še en frazem poleg že omenjenih petih, v katerih udeležena hkrati še s pomensko sestavino GLEDANJE, VIDENJE),
- OBLIKA: POSODA (še 4 frazemi poleg že omenjenih treh, v katerih je udeležena hkrati še s pomensko sestavino POKRITOST Z VEKAMI),
- SOLZENJE (1 frazem),
- MEŽIKANJE (1 frazem).

Sestavina *oko* je v veliki večini frazemov pomensko jedrna, zato tudi obvezna frazemska sestavina. Neobvezna je samo v frazemih *kaj uide komu/očem koga/čigavim in (niti) (z očesom/očmi) ne treniti oz. ne da bi trenil (z očesom)*.

V nekaj frazemih v okviru topografskih pomenskih sestavin se kot varianta sestavine *oko* pojavi poimenovanje za drug del telesa, in sicer *obraz*, v enem primeru pa tudi *nos*: *povedati/vreči v oči/obraz komu kaj; gledati/pogledati v oči/obraz komu/koga; gledati/(knjiž.) zreti smrti v oči/obraz; brati/prebrati v očeh/iz oči/z obraza/na obrazu/na nosu komu kaj*. Gre za metonimični prenos (oči in nos so del obraza).

V nekaj frazemih v okviru pomenske sestavine GLEDANJE, VIDENJE se kot varianta sestavine *oko* pojavi poimenovanje za dejanje tega dela telesa, tj. sestavina *pogled*: *prilepiti oči/pogled na koga; vreči oči/pogled na koga/kaj/za kom/po kom/čem; pasti oči/pogled na kom/čem/po čem oz. kaj je (prava) paša za oči; metati oči/pogled na koga/kaj/za kom/po kom/čem; odvrčati oči/pogled od koga/česa (knjiž.); ne (moči)*

odmakniti/odtrgati/odmakniti oči/pogleda od koga; požirati/slačiti z očmi/s pogledom koga; vleči vse oči/pogled nase; meriti/premeriti z očmi/s pogledom koga; prebadati/prebosti z očmi/s pogledom koga; kamor oči nesejo/sežejo//oko/pogled nese/seže; kaj jemlje oči/pogled komu (pog.).

V dveh frazemih je sestavina *oko* poimenovanje za del živalskega telesa: *kaj <nebo> je jasno/čisto kot/kakor/ko ribje oko* 'kaj je zelo čisto, jasno' in *Vrana vrani oči ne izkljuje*. 'Tisti, ki so, navadno v nepoštenih zadevah, enakega mišljenja, prepričanja, drug drugemu ne nasprotujejo, ne škodujejo.' V pomenu prvega frazema je sestavina –človeško, v pomenu drugega pa +človeško.

4.5.3 FRAZEMSKA SESTAVINA SRCE

Pomenska analiza 64 frazemov s sestavino *srce* je pokazala, da je ta frazemska sestavina v pomenih frazemov najpogosteje udeležena s pomenskimi sestavinami:

- OBLIKA: KEPA (47 %, tj. 30 frazemov),
- OBLIKA: PROSTOR (13 %, tj. 8 frazemov),
- NAMEŠČENOST ZNOTRAJ (11 %, tj. 7 frazemov, od katerih je pri 2 frazemih udeležena hkrati še s pomensko sestavino OBLIKA: POSODA).

Frazemi, v katerih je sestavina *srce* udeležena s pomensko sestavino OBLIKA: KEPA, kažejo na predstave o srcu kot kepi živega tkiva z različnimi fizičnimi lastnostmi, od katerih so nekatere stalne, nekatere pa se po naivni človekovi predstavi spreminjajo glede na življenjske okoliščine in različne zunanje dejavnike, situacije. Pri tem obstaja splošni frazem: *imeti kakšno srce* (tudi *biti kakšnega srca*), z različnimi uresničitvami izvenfrazemskega določila pa poimenujemo različne človekove značajske lastnosti, npr. *imeti dobro/zlato/široko srce* oz. *biti dobrega/zlatega/širokega srca*

('biti dober po značaju'). Znotraj pomenske sestavine OBLIKA: KEPA obstajajo razmerja, ki kažejo na skrajnosti (črno – belo oziroma pozitivno – negativno), in sicer toplo – hladno (npr. *srce se ogreje (komu/čigavo) – srce se ohladi komu/čigavo*), trdo – mehko (npr. *biti mehkega srca oz. imeti mehko srce – biti trdega srca oz. imeti trdo srce*), težko – lahko (npr. *s težkim srcem – z lahkim srcem*). V zvezi z vročim srcem imajo slovenski frazemi sicer pozitivno konotacijo: *srce se vname (komu/čigavo) (za koga)* in *srce gori komu za koga*, a je iz frazemov *srce se ohladi komu/čigavo* in *zebe/zazebe pri srcu/duši/v srce/dušo koga* razvidno, da ima vroče srce poleg pozitivne konotacije (pozitivna čustva, npr. ljubezen, veselje) tudi negativno (negativna čustva, npr. jeza, strah).⁶⁹ V povezavi s trdim srcem se pojavlja sestavina *kamen: imeti srce iz kamna; imeti kamen namesto srca*. Sestavina *kamen* se pojavlja tudi v povezavi s težkim srcem, in sicer v frazemu *kamen se odvali od srca komu*. Kamen je namreč trd in težak predmet (če prileti v človekovo telo, ga rani; pogosto ga uporabljamo za obtežitev), torej trda kepa. Poleg tega občutek teže v predelu srca pomeni čustveno breme, skrb ali žalost, kar se kaže tudi v frazemu *kaj teži/oteži srce/dušo komu*.

V okviru pomenske sestavine OBLIKA: PROSTOR obstaja tudi predstava srca kot prostora, v katerem se nahajajo v glavnem čustva (npr. *gledati/pogledati/videti v srce komu*), prevladuje čustvo ljubezni (npr. *izriniti iz čigavega srca koga*). Pri tem obstaja predstava, da ljudje in stvari oziroma čustva do njih v srce vstopajo skozi vrata: *odpreti se/(svoje) srce//svojo dušo komu/čemu; trkati/potrhati na srce komu/čigavo*.

V okviru pomenske sestavine NAMEŠČENOST ZNOTRAJ obstaja predstava, da so čustva in občutki, ki so v srcu,

⁶⁹ Prim. še *biti vroče krvi* 'biti vzkipljiv'; vroče je (komu/kje) 'biti v neprijetnem, nevarnem položaju', kjer je vročina negativna. Pravzaprav ima vročina pomembno vlogo ravno pri izražanju negativnih čustev, o čemer piše Mateja Jemec v članku Človeku dobro dene, če se izrobanti: npr. *v glavi mu je zavrelo, v njem je zakuhalo, v srcu se mu kuha jeza*. (Jezik in slovstvo XLIV/6 (1998/99), 229–236.)

zaupni in skriti pred ljudmi, kar je razvidno iz frazemov, katerih dobesedno branje vzbuja nasprotno predstavo: *razkriti/razodeti (svoje) srce//svojo dušo komu; imeti srce na jeziku in nositi srce na dlani.*

Nekaj frazemov s sestavino *srce* se je uvrstilo še k naslednjim pomenskimi sestavinami (k vsaki manj kot 10 %):

- NAMEŠČENOST ZGORAJ (1 frazem),
- ODDALJENOST (4 frazemi),
- VELIKOST (5 frazemov),
- OBLIKA: POSODA (še 3 frazemi poleg že omenjenih dveh, v katerih je udeležena hkrati še s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZNOTRAJ),
- POLJE (3 frazemi),
- KRČENJE (2 frazema),
- SPOROČANJE (1 frazem).

Izkazalo se je, da sestavina *srce* v primerjavi z drugimi analiziranimi somatizmi v frazeme manjkrajkrat vstopa s kombiniranimi pomenskimi sestavinami (dvema ali več). To je posledica dejstva, da je v kombiniranih pomenskih sestavinah večinoma (v 9 primerih od 11 pri vseh štirih obravnavanih somatizmih skupaj) udeležena vsaj ena funkcijska pomenska sestavina, sestavina *srce* pa je sicer samo s funkcijsko sestavino udeležena le v pomenu treh frazemov (5 %), in to pri dveh frazemih s pomensko sestavino KRČENJE (POTISKANJE KRVI PO ŽILAH), pri enem frazemu pa SPOROČANJE. Drugi somatizmi namreč v pomene frazemov v veliko večji meri vstopajo samo s funkcijskimi pomenskimi sestavinami (noga: 65 %, oko: 40 %, rit/zadnjica: 31 %).

Sestavina *srce* je v veliki večini frazemov pomensko jedrna, zato tudi obvezna frazemska sestavina. Neobvezna je samo v frazemih *streti/zlomiti koga/srce komu; srce se vname (komu/čigavo) (za koga) oz. vneti se za koga; težko je (pri srcu/duši) komu; kaj teži/oteži srce/dušo komu oz. kaj teži koga;*

odpreti se/(svoje) srce//svojo dušo komu/čemu; zapirati/zapreti se/(svoje) srce pred kom/čim.

V nekaj frazemih v okviru topografskih in anatomskih pomenskih sestavin se kot varianta sestavine *srce* pojavi sestavina *duša*, predvsem z enim od pomenov besede *duša*, tj. intimni prostor skritih misli in čustev,⁷⁰ npr. *pihati na dušo/srce komu (pog.)*; *odpreti svojo dušo//svoje srce komu/čemu*; *razkriti/razodeti svojo dušo//svoje srce komu*; *kaj teži/oteži dušo/srce komu*; *lajšati/olajšati si dušo/srce (s čim)*; *olajšati dušo/srce komu (s čim)*; *zebe/zazebe pri duši/srcu koga*; *vsaditi se (globoko) v dušo komu*. Variantnost sestavin *srce* in *duša* je posledica obema sestavinama skupnega simbolnega pomena obeh delov telesa, tj. središče čustev. Več o tem je v poglavju 6, v katerem ugotavljam izkušensko in/ali kulturno podstavo frazemov s sestavinama *duša* in *srce*.

4.5.4 FRAZEMSKA SESTAVINA RIT/ZADNJICA

Pomenska analiza 42 frazemov s sestavino *rit/zadnjica* je pokazala, da je ta frazemska sestavina v pomenih frazemov najpogosteje udeležena s pomenskimi sestavinami:

- IZLOČANJE (24 %, tj. 10 frazemov, od katerih je v 4 frazemih udeležena hkrati še s pomensko sestavino OBLIKA: VOTLINA, v enem frazemu pa hkrati še s pomensko sestavino OBLIKA: POSODA),
- NAMEŠČENOST ZADAJ (17 %, tj. 7 frazemov, od katerih je v enem frazemu udeležena hkrati še s pomensko sestavino OBLIKA: OBLOŽENOST),
- SEDENJE (14 %, tj. 6 frazemov),
- OBLIKA: OBLOŽENOST (14 %, tj. 6 frazemov, od katerih je v enem frazemu, kot sem omenila v prejšnji alineji, udeležena hkrati še s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZADAJ),

⁷⁰ Glej poglavje 6.1.1.3.

- OBLIKA: VOTLINA (14 %, tj. 6 frazemov, od katerih je v 4 frazemih udeležena hkrati še s pomensko sestavino IZLOČANJE),
- OBLIKA: POSODA (14 %, tj. 6 frazemov, od katerih je v 3 frazemih udeležena hkrati še s pomensko sestavino PROCES HRANJENJA IN PREBAVLJANJA, v enem frazemu hkrati še s pomensko sestavino IZLOČANJE, v enem frazemu pa hkrati še s pomenskima sestavinama NAMEŠČENOST SPODAJ IN PROCES HRANJENJA IN PREBAVLJANJA),
- PROCES HRANJENJA IN PREBAVLJANJA (12 %, tj. 5 frazemov, od katerih je, kot sem omenila pri prejšnji alineji, v 4 frazemih udeležena z več kot eno pomensko sestavino).

V okviru pomenske sestavine IZLOČANJE (v nekaterih frazemih v kombinaciji s pomensko sestavino OBLIKA: VOTLINA) obstaja predstava o zadnjici kot votlini, v kateri je tesno (frazemi izkazujejo povezavo z neprijetnim položajem) in v kateri so neprebavljeni ostanki zaužite hrane, ki bodo postali iztrebki (frazemi izkazujejo povezavo z ničvrednostjo). To se kaže v frazemih *lesti v zadnjico/(vulg.) rit komu; vtakniti si v rit kaj; Pojdi v rit!; biti v riti* itd.

Nekaj frazemov s sestavino *rit/zadnjica* se je uvrstilo še k naslednjim pomenskimi sestavinam (k vsaki manj kot 10 %):

- NAMEŠČENOST (2 frazema),
- SPOROČANJE (2 frazema),
- SPOLNOST (1 frazem).

Sestavina *rit/zadnjica* je v veliki večini frazemov pomensko jedrna, zato tudi obvezna frazemska sestavina. Neobvezna je samo v frazemih *dati/naložiti jih (po zadnjici/(vulg.) riti) komu; dobiti jih (po zadnjici/(vulg.) riti); metati/zmetati vase/v rit kaj <jed> (*)*; *zlivati/zliti vase/(vulg.) v rit; skrbeti/poskrbeti (samo/le) zase/za svojo rit; suvati/suniti/brcniti (v zadnjico/rit) koga*.

Pri manj kot tretjini (31 %) frazemov s sestavino *rit* obstaja tudi varianta s sestavino *zadnjica*, vendar ni pravila, po katerem bi se dalo (ne)variantnost povezati s posameznimi pomenskimi sestavinami. Ne obstaja pa noben frazem s sestavino *zadnjica*, ki ne bi imel variante s sestavino *rit*. Razlog je v tem, da je bil leksem *rit* najprej nevtralen, šele pozneje je v knjižnem jeziku dobil kvalifikator *vulgarno*, namesto njega pa se je uveljavil leksem *zadnjica*. Vendar v frazemih (za katere predvidevamo, da so nastali že pred prehodom leksema *rit* iz nevtralnega v zaznamovanega) leksema *rit* večinoma ni zamenjal, frazemi s sestavino *rit* pa so v knjižnem jeziku oziroma v slovarjih knjižnega jezika dobili kvalifikator *vulgarno* ali *nizko*.⁷¹ (Smole 2007: 311.)

V nekaj frazemih se kot varianta sestavine *rit/zadnjica* pojavi poimenovanje za drug del telesa, ki v frazeme prav tako vstopa s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZADAJ, npr. *bogu za hrbtom/ritjo (vulg.)*; *biti (kar naprej/neprestano) za petami/zadnjico/(vulg.) ritjo komu*; *(saj) nimam oči zadaj/(*) na hrbtu/(*) riti*, ali OBLIKA: VOTLINA: *Piši me v uho/(vulg.) rit!*. Variantnost sestavin se pojavlja še v frazemih *lizati pete/roke/zadnjico/(*) rit (slabš.)* in *imeti poln kufer//polno rit koga/česa (*)*.

V enem frazemu pri pomenski sestavini OBLIKA: VOTLINA se kot varianta sestavine *rit/zadnjica* pojavi poimenovanje za predmet, ki je po obliki podoben temu delu telesa, tj. rog (ozek, votel predmet): *tema/temno je ko/kot/kakor v rogu/(vulg.) riti*.

V dveh frazemih je sestavina *rit* poimenovanje za del živalskega telesa: *kaj <kos oblačila> je, kot bi ga kravi iz riti*

⁷¹ Pri tem se strinjam s pomislekom Vere Smole o upravičenosti kvalifikatorja *vulg.* pri frazemih s sestavino *rit* v SSKJ: »Močno pa dvomimo, da lahko označenost besede samodejno zaznamuje tudi frazem, katerega sestavina je.« (Smole 2007: 303.) Erika Kržišnik namreč ugotavlja: »... frazem kot celovita enota ima predvidljivo eno stopnjo višji socialnozvrstni status kot socialnozvrstno zaznamovana beseda v vlogi njegove sestavine ...«. (Kržišnik 2004: 111.)

potegnil in *Sveta Neža kuram rit odveže*. (*vulg.*). V pomenu obeh frazemov je sestavina –človeško.

4.5.5 POIMENOVANJA ZA DELE ŽIVALSKEGA TELESA

Nobeden od delov telesa, ki jih poimenujejo v tej magistrski nalogi obravnavane frazemske sestavine, ni izključno človeški, vsi so lahko tudi živalski. Vendar so te frazemske sestavine v 97,7 % frazemov udeležene kot poimenovanja za dele človeškega telesa.

Poimenovanja za dele živalskega telesa so le v šestih frazemih, pri čemer samo v reku *Sveta Neža kuram rit odveže* uvrščevalna pomenska sestavina 'del živalskega telesa' v celovitem pomenu frazema ohrani pomen 'živalski'. Pri frazemih *skrivati kot kača noge kaj*; *stisniti rep med noge* in *Vrana vrani oči ne izkljuje* je lastnost (skrivanje nečesa, bojazljivost ali prikrivanje nepoštenega ravnanja drugih ljudi zaradi lastnih podobnih grehov) pripisana človeku, pri frazemih *kaj <nebo> je jasno/čisto kot/kakor/ko ribje oko* in *kaj <kos oblačila> je, kot bi ga kravi iz riti potegnil* pa je lastnost (jasnost/čistost ali zmečkanost) pripisana stvari ali pojavu.

4.5.6 PREGLEDNICA POMENSKIH SESTAVIN SOMATIZMOV

Preglednica na naslednji strani vsebuje vse pomenske sestavine, s katerimi so somatizmi *noga*, *oko*, *srce* in *rit/zadnjica* udeleženi v frazemih slovenskega jezika. Pomenske sestavine so navedene v enakem vrstnem redu, kot jih po skupinah navajam v poglavju 2.2.1 (po Anni Krawczyk - Tyrpa).

Pomenske sestavine		Somatizmi			
		noga	oko	srce	rit/ zadnjica
TOPOGRAFSKE	NAMEŠČENOST ZGORAJ			+	
	NAMEŠČENOST SPODAJ	+			+
	NAMEŠČENOST SPREDAJ		+		
	NAMEŠČENOST ZADAJ				+
	NAMEŠČENOST LEVO/DESNO	+			
	NAMEŠČENOST ZNOTRAJ			+	
	NAMEŠČENOST V ODPRTINAH V GLAVI		+		
	NAMEŠČENOST				+
	ODDALJENOST	+		+	
	število	3	2	3	3
ANATOMSKE	VELIKOST		+	+	
	KOLIČINA	+	+		
	OBLIKA: POSODA		+	+	+
	OBLIKA: PROSTOR			+	
	OBLIKA: OBLOŽENOST				+
	OBLIKA: VOTLINA				+
	POKRITOST Z VEKAMI		+		
	SOLZENJE		+		
	KEPA			+	
	POLJE			+	
	število	1	5	5	3
FUNKCIJSKE	PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA				+
	IZLOČANJE				+
	SEDENJE				+
	STOJA	+			
	HOJA	+			
	BRCANJE	+			
	RAZLIČNE MOTORIČNE FUNKCIJE	+			
	MEŽIKANJE		+		
	KRČENJE (POTISKANJE KRVI PO ŽILAH)			+	
	SPOLNOST				+
	GLEDANJE, VIDENJE		+		
SPOROČANJE			+	+	
	število	4	2	2	5
skupno število		8	9	10	11

Vsak od obravnavanih štirih somatizmov je v frazemih udeležen z dvema ali tremi različnimi topografskimi pomenskimi sestavinami (vsebujejo informacije o nameščenosti dela telesa).

Razlike med obravnavanimi somatizmi pa so se pokazale pri anatomskih in funkcijskih pomenskih sestavinah. Somatizma *oko* in *srce* sta v frazemih udeležena vsak s petimi različnimi anatomskimi pomenskimi sestavinami (vsebujejo

informacije o obliki in zgradbi dela telesa) in samo s po dvema funkcijskima pomenskima sestavinama (vsebujejo informacije o funkciji dela telesa). Somatizma *noga* in *rit/zadnjica* pa sta v frazemih udeležena z več različnimi funkcijskimi pomenskimi sestavinami kot anatomske (noga celo z eno samo anatomsko pomensko sestavino).

5 SKLADENJSKE VLOGE SOMATIZMOV

V tem poglavju bom frazeme slovenskega jezika s somatizmi *noga*, *oko*, *srce* in *rit/zadnjica* razdelila po skladijskih vlogah, da bi ugotovila morebitno povezavo med pomenskoskladenjskimi vlogami somatizmov in pomenskimi sestavinami, s katerimi so udeleženi v frazemih.⁷² Predvidevam, da je pri frazemih, v katerih je somatizem v vlogi vršilca dejanja, ta somatizem v pomenu frazema udeležen s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje. Pri frazemih, v katerih je somatizem v vlogi nosilca stanja ali poteka, prizadetega od dejanja ali okoliščine, pa predvidevam, da je ta somatizem v pomenu frazema udeležen s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost.

5.1 SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKÉ SESTAVINE NOGA

5.1.1 OSEBEK

Sestavina *noga* je osebek ali jedro osebka (strukturnoskladenjsko) in hkrati vršilec dejanja ali nosilec poteka (pomenskoskladenjsko). V primerih, kjer je vršilec dejanja, je v pomenu frazema pričakovano večinoma udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, tj. HOJA, in sicer v 10 od 12 frazemov, v katerih je sestavina *noga* osebek: *noga koga/čigava stopi kam; človeška noga še ni stopila kam; noge ne služijo več komu; noge komaj nosijo koga; dokler noge nosijo/nesejo koga; [bežati/zbežati/...,] kolikor noge nosijo/nesejo koga; [teči//*

⁷² Pri analizi stavčnih členov upoštevam *Slovensko slovnico* Jožeta Toporišiča (Toporišič 2000). Navajam tudi odvisne stavke, v katerih je (ali bolje: bi bila, če bi bil stavek neodvisen) sestavina *noga* osebek in vršilec dejanja.

ucvreti jo//bežati/...,] kolikor/kar noge dajo komu; iti, kamor te noge nosijo/nesejo; noge ne držijo/ne nosijo/ne nesejo več koga (brez variante *noge ne držijo več koga*, pri kateri gre za pomensko sestavino STOJA); *noge odpovejo komu* (pri zadnjem frazemu lahko tudi s pomensko sestavino STOJA).

V dveh frazemih je sestavina *noga* nosilec poteka. V frazemu *noge se šibijo/se tresejo komu* je pričakovano udeležena s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPODAJ (nedejanje).

V frazemu *noge se zapletajo komu* pa je sestavina *noga* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino HOJA (dejanje).

5.1.2 POVEDKOVO DOLOČILO

Sestavina *noga* je jedro samostalniške besedne zveze, ki je v vlogi povedkovega določila. V pomenu frazema (*biti*) *na nogah*⁷³ je udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje, in sicer STOJA.

V pomenu frazema *biti hitrih nog* (*pog.*) pa je udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer HOJA.⁷⁴

Oboje je pričakovano, saj povedek (lahko s povedkovim določilom) izraža dejanje, stanje, potek, značilnost, število ipd.

5.1.3 PREDMET

5.1.3.1 TOŽILNIK

Sestavina *noga* je predmet ali jedro predmeta v tožilniku (strukturnoskladenjsko) in hkrati prizadeto od glagolskega

⁷³ Ta frazem spada sem samo z neobvezno sestavino *biti*. Pri varianti brez te sestavine (npr. *preboleti gripo na nogah, preživeti dan na nogah ...*) pa gre za prislovno določilo lastnosti, zato bo ta frazem naveden tudi v poglavju 5.1.6.1.

⁷⁴ *Hitrih nog* bi potencialno lahko bila pridevniška zveza. Povedkovo določilo pomensko namreč lahko podaja lastnost dejanja ali besedne zveze, ki jo določa. Prim. *dobrega srca*.

dejanja (pomenskoskladenjsko).⁷⁵ V pomenu frazema je zato nepričakovano večinoma (v 8 od 9 frazemov) udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer s pomensko sestavino HOJA: *vzeti noge pod pazduho (star.); (komaj) vleči noge za seboj; kaj dobi/ima noge (pog.); imeti še prve noge (šalj.); imeti lahke noge; imeti težke noge; podstavljati/podstaviti nogo komu* ali BRCANJE: *dati nogo/brco komu*.

Samo v frazemu *brisati si noge ob koga* je udeležena s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPODAJ, pri kateri gre za lastnost.

5.1.4 POVEDKOV PRILASTEK

Sestavina *noga* je jedro samostalniške besedne zveze, ki je v vlogi povedkovega prilastka (strukturno skladdenjsko) in je »del smiselnega in pomensko popolnjenega stavka, ki osebkovi ali predmetni zvezi pripisuje t. i. priložnostno ali neobvezno lastnost«⁷⁶ (pomenskoskladdenjsko): *[iti/hoditi/...] lahkih nog*. V pomenu frazema je udeležena s pomensko sestavino HOJA, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.

5.1.5 PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)

5.1.5.1 MESTO

Sestavina *noga* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje mesto dogajanja, (strukturnoskladdenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladdenjsko). V pomenu frazema je zato pričakovano pri 15 frazemih udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in

⁷⁵ Enako je tudi pri frazemu *skrivati kot kača noge kaj* (elipsa: *kot skriva kača noge*), v katerem je sestavina *noga* sicer poimenovanje za del živalskega telesa.

⁷⁶ Jože Toporišič, *Slovenska slovnica* (Maribor, 2000), str. 618.

sicer s pomensko sestavino STOJA: [*imeti/čutiti/začutiti/ohraniti/izgubljati/izgubiti/...*] (*trdna*) *tla pod nogami; tla se zamajejo/se majejo pod nogami komu; spodnašati/spodnesti/spodmikati/spodmakniti/...* *tla pod nogami komu; tla se udrejo pod nogami komu; zmanjka tal pod nogami komu; gori pod nogami/petami komu; tla gorijo pod nogami komu; [bežati/teči/...,] kot (da) bi gorela tla pod nogami komu; komaj se držati na nogah* ali NAMEŠČENOST SPODAJ: *biti/motati se/vrteti se/plesti se/sukati se pod nogami komu/čigavimi; živeti na veliki nogi; biti na bojni nogi s kom (neustalj.); kaj je/stoji na majavih/slabih/šibkih/trhlih nogah; imeti pred nogami kaj oz. kaj je/leži pred nogami; kdo/kaj leži pred nogami komu/čigavimi (publ.).*

Samo pri frazemu *imeti v nogah kaj* (*šport.*) je udeležena s pomensko sestavino RAZLIČNE MOTORIČNE FUNKCIJE (dejanje).

5.1.5.2 CILJ

Sestavina *noga* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje cilj dogajanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskосkladenjsko). V pomenu frazema je zato pričakovano večinoma (pri 8 frazemih od 12) udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje, in sicer s pomensko sestavino STOJA: *Na noge!* (pri tem frazemu gre za elipso glagola, npr. *Skočite/Postavite se na noge!*); *spraviti na noge koga; kaj postavi na noge koga; kdo/kaj se postavi na noge; spraviti/postaviti na noge koga/kaj; postaviti se/stopiti na lastne/svoje noge* ali NAMEŠČENOST SPODAJ: *pasti/vreči se/metati se pred noge/k nogam komu; položiti k nogam koga/čigavim kaj (knjiž.).*

Pri frazemih *ubрати/vzeti pot pod noge (knjiž.); gledati pod noge; metati polena pod noge komu; pijača/vino/... gre/zleze/udari v noge/glavo komu (šalj.)* pa je nepričakovano

udeležena s pomensko sestavino HOJA, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.⁷⁷

5.1.5.3 IZHODIŠČE ALI DOSEG

Sestavina *noga* ima vlogo prislovnega določila kraja, ki zaznamuje izhodišče glagolskega dejanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema je zato pri dveh frazemih pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje, in sicer s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPODAJ: *spraviti se/pobrati se/bežati izpod nog komu* ali ODDALJENOST: *od nog do glave*.

Pri frazemu *(že) od mladih nog* pa je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino HOJA, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.

5.1.6 PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI

5.1.6.1 NAČIN

Sestavina *noga* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje (pravega) načina, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema je pri vseh 8 frazemih pričakovano udeležena s pomenskimi sestavinami, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer s pomensko sestavino STOJA: *na nogah*; s pomenskima sestavinama KOLIČINA in STOJA hkrati: *[biti kje//stati kje//stopiti kam//...] z obema nogama*; *(že) biti z eno nogo v grobu*; *biti/stati z eno nogo (že) kje*; *biti/stati/ostati/... z eno nogo (še/že) kje*, *(z drugo pa (že/še) kje)* (v drugem stavku priredja gre za elipso glagola in samostalnika *noga*); *stati/bit/... z obema nogama//z nogami*

⁷⁷ Za prislovno določilo prostora (kraja), cilj dogajanja, gre tudi pri frazemu *stisniti rep med noge*, v katerem je sestavina *noga* sicer poimenovanje za del živalskega telesa.

(*trdno/čvrsto*) *na tleh/na zemlji*; s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPODAJ: [*priiti/vrniti se/oditi/vstopiti//odnesti koga//...*] *z nogami naprej* ali NAMEŠČENOST NA LEVI ALI DESNI STRANI TELESA: *vstati z levo nogo*.

S pomensko sestavino HOJA (dejanje) je deloma udeležena samo pri prvem navedenem frazemu, tj. [*biti kje//stati kje//stopiti kam//...*] *z obema nogama* (KOLIČINA in STOJA ali HOJA).

5.1.6.2 SREDSTVO IN ORODJE

Sestavina *noga* je del prislovnega določila lastnosti, natančneje sredstva in orodja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema *upirati se z rokami in nogami* je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino BRCANJE, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.

5.1.7 PRISLOVNO DOLOČILO VZROČNOSTI

5.1.7.1 OZIR

Sestavina *noga* ima vlogo prislovnega določila vzročnosti, natančneje ozira, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema *biti dober/trden/močan v nogah* je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino HOJA, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.

5.2 SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKJE SESTAVINE OKO

5.2.1 OSEBEK

Sestavina *oko* je osebek (strukturnoskladenjsko) in hkrati vršilec dejanja, nosilec stanja ali poteka (pomenskoskladenjsko). Pri 3 frazemih od 12, v katerih je sestavina *oko* osebek, je v pomenu udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer GLEDANJE⁷⁸ (z različnimi odtenki oziroma dodatnimi pomenskimi sestavinami). V frazemu *oči ne ubogajo več koga* (vid) je to pričakovano, saj je osebek vršilec dejanja, v frazemih *oči žarijo/zažarijo//se svetijo/zasvetijo/iskrijo/zaskrijo komu (jezno/veselo/nevarno/prijazno//od jeze/veselja/pohlepa/navdušenja)* in *oči se bliskajo/zabliskajo komu/čigave* (obakrat kazanje razpoloženja) pa je to nepričakovano, saj je osebek nosilec poteka.

Pri 9 frazemih je sestavina *oko* v pomenu udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost. V 6 primerih je to pričakovano, saj je osebek nosilec stanja ali poteka: *oči padejo ven komu (*)* (NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI); *Oči so ogledalo duše* (OBLIKA: POSODA); *oči/veke lezejo/zlezejo skupaj komu (pog.)* (POKRITOST Z VEKAMI); *oči so bolj lačne kot želodec; samo oči so lačne; Vsake oči imajo svojega malarja. (pog.)* (zadnji trije VIDENJE – ocenjevanje, vrednotenje).

Pri 3 frazemih pa je to nepričakovano, saj je osebek vršilec dejanja: *kamor oči nesejo/sežejo//oko nese/seže*

⁷⁸ Frazeme, v katerih je sestavina *oko* udeležena s pomensko sestavino GLEDANJE, VIDENJE (glej poglavje 4.2.3.1), v poglavju 5 delim v dve skupini glede na dve pomenski sestavini: GLEDANJE (aktivnost oziroma dejanje) in VIDENJE (stanje).

(VIDENJE – doseg), *če me oko ne vara* (VIDENJE – spoznanje), *Več oči več vidi*. (VIDENJE IN KOLIČINA).

5.2.2 POVEDKOVO DOLOČILO

Sestavina *oko* je v treh frazemih jedro samostalniške ali glagolske besedne zveze, ki je v vlogi povedkovega določila.

Pri dveh frazemih je v pomenu udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI: *hoteti izkopati/izpraskati oči komu* in VELIKOST: *same oči so koga*.

V pomenu enega frazema pa je udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer GLEDANJE: *kaj je (prava) paša za oči*.

Oboje je pričakovano, saj povedek (lahko s povedkovim določilom) izraža dejanje, stanje, potek, značilnost, število ipd.

5.2.3 PREDMET

Sestavina *oko* je predmet ali jedro predmeta v rodilniku, dajalniku ali tožilniku (strukturnoskladenjsko) in hkrati prizadeto od glagolskega dejanja (pomenskoskladenjsko).

5.2.3.1 RODILNIK

V pomenu treh frazemov (od petih) je sestavina *oko* pričakovano udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST SPREDAJ: *(saj) nimam oči zadaj/na hrbtu (*)/riti (*)*; *ne (moči) odvrniti oči od koga/česa* (v tem frazemu hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE – dejanje) ali NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI: *Vrana vrani oči ne izkljuje*.

V pomenu frazemov *ne (moči) odmakniti/odtrgati oči/pogled od koga* in *ne dati dobrega/lepega očesa komu* (star.) pa je sestavina *oko* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino GLEDANJE, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.

5.2.3.2 DAJALNIK

V pomenu frazema *ne moči verjeti lastnim/svojim očem* je sestavina *oko* pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje, in sicer VIDENJE (spoznanje).

V pomenu frazema *kaj uide komu/očem koga/čigavim* pa je sestavina *oko* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino GLEDANJE, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje.

5.2.3.3 TOŽILNIK

V pomenu 18 frazemov je sestavina *oko* pričakovano udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST SPREDAJ: *umikati/(pog.) izmikati oči komu; odvrčati oči/pogled od koga/česa* (knjiž.) (v tem frazemu sicer hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE – dejanje), *Resnica oči kolje*. (v tem frazemu hkrati s pomensko sestavino VIDENJE), NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI: *imeti oči na pecljih*; VELIKOST: *dobiti velike oči; Strah ima velike oči*; KOLIČINA: *zatisniti eno oko; zatisniti obe očesi* (v zadnjih dveh frazemih sicer hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE – dejanje), POKRITOST Z VEKAMI: (za *vedno/vselej*) *zapreti/zatisniti oči; zatisniti oko*; SOLZENJE: *izjokati si oči (od skrbi/žalosti)*; OBLIKA: POSODA IN POKRITOST Z VEKAMI: *odpreti oči komu; zapirati oči pred čim <dejstvom/problemom/resnico>*; VIDENJE: *vleči vse oči nase; imeti večje oči kot želodec*, lahko tudi z dodatnimi pomenskimi odtenci: *mazati oči komu (s čim)* in *zakrivati/zatiskati si oči pred*

čim <dejstvom/problemom/resnico> (obakrat ovirano videnje), kaj jemlje oči komu (pog.) (vid).

V pomenu 7 frazemov pa je sestavina *oko* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer GLEDANJE: *prilepiti oči/pogled na koga*; *vreči oči/pogled na koga/kaj/za kom/po kom/čem*; *povsod imeti oči* (nasprotno: *Le kje imaš oči!*); *pasti oči/pogled na kom/čem/po čem*; *metati oči/pogled na koga/kaj/za kom/po kom/čem*, lahko tudi z dodatnim pomenskim odtenkom: *imeti oko/oči za koga/kaj*; *napenjati oči* (v obeh primerih vid).

Pri frazemih *Oko za oko*(, *zob za zob*.) in *imeti čigave oči* pa ni znano, s katero pomensko sestavino je v njiju udeležena sestavina *oko*.

5.2.4 PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)

5.2.4.1 MESTO

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje mesto dogajanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh 8 frazemov je zato pričakovano udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPREDAJ: *biti na očeh*; *imeti na/v očeh koga*; *imeti (zmeraj) pred očmi kaj* oz. *kaj je neprestano/živo pred očmi komu*; *pred očmi javnosti* (v teh 4 frazemih sicer hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE, VIDENJE; v zadnjem frazemu gre za elipso glagola), s pomensko sestavino OBLIKA: POSODA: *imeti v očeh koga/kaj* oz. *kdo/kaj je v očeh komu*; *v očeh piše komu kaj*; *brati/prebrati v očeh komu kaj* ali s pomensko sestavino VIDENJE: *biti lačen, da se dela tema pred očmi komu* (vid).

5.2.4.2 CILJ

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje cilj dogajanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh 10 frazemov je zato pričakovano udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer s pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPREDAJ: *gledati/pogledati v oči/obraz komu/koga; povedati/vreči v oči/obraz komu kaj; pogledati v oči čemu <dejstvom/resnici>; gledati smrti v oči*; v treh primerih hkrati s pomensko sestavino VIDENJE: *kaj bije v oči oz. kaj udari/(pog.) pade v oči (komu) oz. kaj bode/zbode v oči (koga); priti/stopiti pred oči komu* (vedno v zanikanem smislu: *Ne upa si mu priti//naj mi ne pride//samo da mi pride pred oči!*); *kar pride pred oči komu*, POKRITOST Z VEKAMI: *priklicati spanec na oči; spanec leze na oči komu* ali VIDENJE: *metati pesek v oči komu* (ovirano videnje).

5.2.4.3 IZHODIŠČE ALI DOSEG

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje izhodišče ali doseg glagolskega dejanja, (struktur-noskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh 6 frazemov je zato pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST SPREDAJ (sicer hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE, VIDENJE): *ne pustiti/spustiti/izpustiti z/iz/izpred oči koga; izgubiti iz/izpred oči koga/kaj; izginiti z/iz/izpred oči komu; iti/izginiti//zgubiti/ izgubiti/(slabš.) pobrati se z/iz/izpred oči komu*, OBLIKA: POSODA: *brati/prebrati iz oči komu kaj* ali VIDENJE: *mrena pade z oči komu* (ovirano videnje).

5.2.5 PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI

5.2.5.1 NAČIN

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje (pravega) načina, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema je zato večinoma (pri 3 frazemih od 4) pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST SPREDAJ: (*gledati/pogovoriti/srečati/znajti se*) *iz oči v oči* (*s kom*), OBLIKA: POSODA: *hoditi po svetu z odprtimi očmi* ali KOLIČINA: *na štiri oči//med štirimi očmi* (pri zadnjem frazemu gre za elipso glagola (npr. *pogovoriti se*).⁷⁹

V pomenu enega frazema pa je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer GLEDANJE (nadzorovanje): *pod (budnim) očesom koga/čigavim* (gre za elipso glagola).

5.2.5.2 PRIMERA

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje primere, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema *paziti kot na punčico/zenico svojega očesa na koga* oz. *čuvati kot punčico svojega očesa koga* je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer GLEDANJE (vid).

5.2.5.3 SREDSTVO IN ORODJE

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje sredstva in orodja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). Samo pri 4 frazemih od 14 je sestavina *oko* v pomenu pričakovano udeležena s

⁷⁹ Pri tem frazemu gre v nekaterih primerih za elipso samostalnika kot jedra besedne zveze, vendar je primarna raba ob glagolu, zato frazem navajam samo tukaj.

pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer POKRITOST Z VEKAMI: *sanjati z odprtimi očmi*, KOLIČINA: *gledati/pogledati/opazovati s kotički oči//kotičkom očesa (koga/kaj); z enim očesom* (v obeh primerih sicer hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE – dejanje; v zadnjem primeru gre za elipso glagola) in VIDENJE (spoznanje): *videti na svoje(/)lastne oči//s svojimi(/)lastnimi očmi koga/kaj* oz. *prepričati se na svoje(/)lastne oči//s svojimi(/)lastnimi očmi (o čem)*.

V pomenu 10 frazemov pa je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer GLEDANJE: *požirati/slačiti z očmi/s pogledom koga; poslušati z očmi in ušesi*; lahko z različnimi odtenki oziroma dodatnimi pomenskimi sestavinami: *gledati z očmi koga/čigavimi na kaj; meriti/premeriti z očmi/s pogledom koga; prebadati/prebosti z očmi koga* (ocenjevanje, vrednotenje), *prestreliti z očmi koga; bliskati/streljati z očmi* (obakrat kazen razpoloženja), *gledati z drugačnimi/drugimi očmi kaj; gledati z duševnimi/notranjimi očmi kaj* (spoznanje) ali s pomensko sestavino MEŽIKANJE: *(niti) (z očesom/očmi) ne treniti* oz. *ne da bi trenil (z očesom)*.

5.2.5.4 MERA

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje mere, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskosladdenjsko). V pomenu frazema *zamižati na eno oko* je pričakovano udeležena tudi s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost, in sicer KOLIČINA (sicer hkrati s pomensko sestavino GLEDANJE – dejanje).

5.2.6 PRISLOVNO DOLOČILO VZROČNOSTI

5.2.6.1 OZIR

Sestavina *oko* ima vlogo prislovnega določila vzročnosti, natančneje ozira, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh 5 frazemov je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost ali stanje, in sicer NAMEŠČENOST SPREDAJ: *dati/posoditi na lepe oči komu kaj <denar>* ali VIDENJE (ocenjevanje, vrednotenje): *zrasti v očeh koga/čigavih; pasti v očeh koga/čigavih; v očeh koga/čigavih; na oko* (v zadnjih dveh primerih gre za elipso glagola).⁸⁰

5.2.7 PRILASTEK

Sestavina *oko* ima vlogo prilastka (strukturnoskladenjsko) in lahko izraža lastnost, vrsto, svojilnost ali količinskost jedra besedne zveze (pomenskoskladenjsko). Pri vseh 3 frazemih je v pomenu pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost ali stanje, in sicer NAMEŠČENOST SPREDAJ: *Daleč od oči, daleč od srca* ali VIDENJE: *v očeh koga/čigavih; na oko* (obakrat ocenjevanje, vrednotenje).

⁸⁰ Pri zadnjih dveh frazemih gre v nekaterih primerih za elipso jedra samostalniške, pridevniške ali okoliščinske besedne zveze, zato bo naveden tudi v poglavju 5.2.7.

5.3 SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKJE SESTAVINE SRCE

5.3.1 OSEBEK

Sestavina *srce* je osebek (strukturnoskladenjsko) in hkrati vršilec dejanja, nosilec stanja ali poteka (pomenskoskladenjsko). Pri dveh frazemih je v pomenu udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer s pomensko sestavino KRČENJE (POTISKANJE KRVI PO ŽILAH): *srce bije komu za koga (star.)* in *srce zastaja/zastane komu*. To je pričakovano, saj je osebek v teh primerih vršilec dejanja.

V preostalih 12 frazemih je sestavina *srce* v pomenu udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST ZGORAJ: *srce pade/uide v hlače komu (pog.)*; VELIKOST: *srce upada/upade komu; srce se stiska/(knjiž.) krči/skrči komu (od groze)*; KEPA: *srce boli koga (zaradi česa); srce krvavi komu; srce se ogreje (komu/čigavo); srce se ohladi komu/čigavo; srce gori komu za koga; srce se vname (komu/čigavo) (za koga); srce se taja/o(d)taja/topi/stopi komu; kri/srce ledeni/zledeni komu*; OBLIKA: POSODA: *Česar polno je srce, o tem usta rada govore. (preg.)*. Tudi to je pričakovano, saj je osebek v teh primerih nosilec stanja ali poteka.

5.3.2 POVEDKOVO DOLOČILO

V vseh frazemih, v katerih je sestavina *srce* v vlogi povedkovega določila, je v pomenu udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost. To je pričakovano, saj povedek s

pomenskega stališča (med drugim) lahko opisuje značilnost. Udeležena je s pomensko sestavino ODDALJENOST: *kdo/kaj je pri srcu komu*; VELIKOST: *biti brez srca* ali KEPa: *biti kakšnega srca*; *biti mehkega srca*; *biti trdega srca*.

5.3.3 PREDMET

Sestavina *srce* je predmet ali jedro predmeta v rodilniku ali tožilniku (strukturnoskladenjsko) in hkrati prizadeto od glagolskega dejanja (pomenskoskladenjsko).

5.3.3.1 RODILNIK

V pomenu obeh frazemov je sestavina *srce* pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer VELIKOST: *ne imeti srca (za koga/kaj)* in KEPa: *imeti kamen namesto srca*.

5.3.3.2 TOŽILNIK

Razen v frazemu *poslušati svoje srce//glas srca (knjiž.)*,⁸¹ v katerem je sestavina *srce* udeležena s pomensko sestavino SPOROČANJE (dejanje), je pri vseh preostalih (19) frazemih sestavina *srce* v pomenu pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST ZNOTRAJ: *imeti srce na jeziku*; *nositi srce na dlani*; *razkriti/razodeti (svoje) srce//svojo dušo komu*; VELIKOST: *kaj stiska/stisne srce komu*; KEPa: *imeti kakšno srce*; *kaj prebada srce komu*; *kaj teži/oteži srce/dušo komu*; *lajšati/olajšati si srce/dušo (s čim) oz. olajšati srce/dušo komu (s čim)*; *ogrevati/ogreti srce komu*; *vneti srce komu*; *omehčati/omečiti srce komu/čigavo*; *imeti mehko srce*; *imeti trdo srce*; *imeti srce iz kamna*; *Mrzle roke, vroče srce*; PROSTOR: *odpreti*

⁸¹ Varianta *glas srca* bo navedena pod točko 5.3.6.

se/(svoje) srce//svojo dušo komu/čemu; kaj odpira srca komu; zapirati/zapreti se/(svoje) srce pred kom/čim.

5.3.4 PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)

5.3.4.1 MESTO

Sestavina *srce* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje mesto dogajanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh frazemov je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer s pomensko sestavino KEPA: *težko je (pri srcu/duši) komu; lahko je pri srcu/duši komu; kaj leži na srcu/duši komu oz. imeti na srcu/duši kaj; zebe/zazebe pri srcu/duši koga* ali POSODA: *v srcu nositi koga/kaj.*

5.3.4.2 CILJ

Sestavina *srce* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje cilj dogajanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh frazemov je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZNOTRAJ: *kaj sega/seže v srce komu*; ODDALJENOST: *prirasti k srcu komu; (preveč) gnati/vzeti/(pog.); jemati si k srcu (kaj)*; KEPA: *kaj je (kakor) nož v srce komu/za koga; zebe/zazebe v srce/dušo koga*; PROSTOR: *gledati/pogledati/videti v srce komu; trkati/potrhati na srce komu/čigavo* ali POLJE: *vsaditi se (globoko) v srce/dušo komu.*

5.3.4.3 IZHODIŠČE ALI DOSEG

Sestavina *srce* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje izhodišče ali doseg glagolskega dejanja,

(strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh frazemov je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer s pomensko sestavino NAMEŠČENOST ZNOTRAJ: *kaj <besede/dejanja> gre do srca komu oz. kaj sega/seže do srca komu*; KEPA: *kamen se odvali od srca komu*; PROSTOR: *izriniti iz čigavega srca koga; izbrisati/pregnati/iztrgati si iz srca koga; ne moči izbrisati/pregnati/iztrgati si iz srca koga*; POSODA: *kaj <besede/pesem> privre iz srca/src*; POLJE: *izruti si iz srca koga; ne moči izruti si iz srca koga*.

5.3.5 PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI

5.3.5.1 NAČIN

Sestavina *srce* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje (pravega) načina, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu obeh frazemov je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer KEPA: *s težkim srcem; z lahkim srcem* (pri obeh frazemih gre za elipso glagola).

5.3.5.2 MERA

Sestavina *srce* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje mere, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh petih frazemov je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST ZNOTRAJ: *od srca*; VELIKOST: *vsem srcem; iz vsega srca* ali hkrati s pomenskima sestavinama NAMEŠČENOST ZNOTRAJ in POSODA: *iz dna srca; do dna srca oz. v dno srca/duše*.

5.3.6 PRILASTEK

Sestavina *srce* ima vlogo prilastka (strukturnoskladenjsko) in lahko izraža lastnost, vrsto, svojilnost ali količinskost jedra besedne zveze (pomenskoskladenjsko). V pomenu enega frazema (od dveh) je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost, in sicer ODDALJENOST: *Daleč od oči, daleč od srca*. Sestavina *srce* je v tem frazemu nejedrni del prislovne fraze, ki je sicer v vlogi prislovnega določila prostora, natančneje mesta (gre za elipso glagola *nahajati se*).

V pomenu drugega frazema pa je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer SPOROČANJE: *glas srca (knjiž.)*. Sestavina *srce* je v tem frazemu nejedrni del samostalniške fraze, ki je sicer lahko v vlogi osebka ali predmeta.

5.4 SKLADENJSKE VLOGE FRAZEMSKÉ SEŠTAVINE RIT/ZADNJICA

5.4.1 OSEBEK

Sestavina *rit* je osebek (strukturnoskladenjsko) in hkrati vršilec dejanja ali nosilec stanja (pomenskoskladenjsko).

Pri enem frazemu je osebek vršilec dejanja, v pomenu tega frazema pa je sestavina *rit* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer OBLIKA: OBLOŽENOST: *Vsaka rit najde svojo palico.*

Pri enem frazemu je osebek nosilec stanja, v pomenu frazema pa je sestavina *rit* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer SPOLNOST: *Baba pijana, rit prodana. (*)*.

5.4.2 POVEDKOVO DOLOČILO

V enem frazemu je sestavina *rit* v vlogi povedkovega določila: *imeti poln kufer//polno rit koga/česa (*)*. V pomenu je udeležena s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost, in sicer OBLIKA: POSODA. To je pričakovano, saj povedek s pomenskega stališča (med drugim) lahko izraža značilnost.

5.4.3 PREDMET

Sestavina *rit/zadnjica* je predmet ali jedro predmeta v rodilniku, tožilniku ali orodniku (strukturnoskladenjsko) in hkrati prizadeto od glagolskega dejanja (pomenskoskladenjsko).

5.4.3.1 RODILNIK

V pomenu frazema *Saj ti ne bo riti razgnalo/predrlo!* (*) je sestavina *rit* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer IZLOČANJE.

5.4.3.2 TOŽILNIK

V pomenu štirih frazemov je sestavina *rit/zadnjica* pričakovano udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer OBLIKA: OBLOŽENOST: *izprašiti (šalj.) zadnjico/(*) rit komu; Za vsako rit šiba/palica raste//raste šiba/palica.*; SEDENJE: *praskati/čohati si rit*; OBLIKA: POSODA: *skrbeti/poskrbeti (samo/le) zase/(*) za svojo rit* (pri zadnjem frazemu sicer hkrati s pomensko sestavino PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA – dejanje).

V pomenu treh frazemov pa je sestavina *rit/zadnjica* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA: *bati se//tresti se za svojo zadnjico/(*) rit* ali IZLOČANJE: *obrisati si rit/zadnjico s čim (vulg.); lizati pete/roke/zadnjico/(*) rit komu (slabš.).*

Pri frazemu *ne imeti drugega kot golo rit (vulg.)* pa ni znano, s katero pomensko sestavino je v njem udeležena sestavina *rit*.

5.4.3.3 ORODNIK

V pomenu frazema *Če komu na jezik stopiš, pa z ritjo miglja. (preg.)* je sestavina *rit* nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer SPOROČANJE.

5.4.4 PRISLOVNO DOLOČILO PROSTORA (KRAJA)

5.4.4.1 MESTO

Sestavina *rit/zadnjica* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje mesto dogajanja, (strukturno-skladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema je zato pričakovano pri vseh 9 frazemih udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST ZADAJ: *biti (kar naprej/neprestano) za petami/zadnjico/(vulg.) ritjo komu; zakuriti/podkuriti pod ritjo komu; (saj) nimam oči zadaj/(*) na hrbtu/(*) riti; bogu za hrbtom/ritjo (vulg.);* OBLIKA: VOTLINA: *tema/temno je ko/kot/kakor v rogu/(vulg.) riti* (gre za elipso glagola *nahajati se*); *biti v riti*; OBLIKA: POSODA: *Saj ti ne bo v riti ostalo! (*)* (v zadnjih dveh frazemih sicer hkrati s pomensko sestavino IZLOČANJE – dejanje); SEDENJE: *od samega sedenja dobiti žulje na zadnjici/(*) riti; imeti mevlje v riti (nizko).*

5.4.4.2 CILJ

Sestavina *rit/zadnjica* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje cilj dogajanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu 14 frazemov je pričakovano udeležena (tudi) s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST ZADAJ: *ugrizniti se v zadnjico (od jeze); kuzla skače v rit komu;* OBLIKA: VOTLINA: *Piši me v uho/(vulg.) rit!; lesti v zadnjico/(vulg.) rit komu; Pojdi (hudiču/vragu) v rit! (vulg.); (Kdo/kaj naj gre (hudiču)) V rit!; poslati v rit koga; kdo/kaj gre (hudiču) v rit* (zadnjih 5 frazemov sicer hkrati s pomensko sestavino IZLOČANJE – dejanje); SEDENJE: *meče/vrže na rit koga (vulg.); prinesti vse k riti komu (vulg.);* NAMEŠČENOST ZADAJ in OBLIKA: OBLOŽENOST: *suvat/suniti/brcniti (v*

zadnjico/(vulg.) rit) koga; hkrati s pomenskimi sestavinami NAMEŠČENOST SPODAJ in OBLIKA: VOTLINA (obe nedejanje) in PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA (dejanje): *kaj <jed> kar pade v rit komu (*)*; hkrati s pomenskima sestavinama OBLIKA: VOTLINA (nedejanje) in PROCES HRANJENJA, PREBAVLJANJA (dejanje): *metati/zmetati (pog.) vase/(*) v rit kaj <jed>*; *zlivati/zliti vase/(vulg.) v rit kaj <pijačo>*.

Pri enem frazemu pa je v pomenu nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer IZLOČANJE: *vtakniti si v rit kaj*.

5.4.4.3 IZHODIŠČE ALI DOSEG

Sestavina *rit* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje izhodišče ali doseg glagolskega dejanja, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema *pustiti (kaj), koder od/z riti pade komu (*)* je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer IZLOČANJE.

5.4.4.4 POT

Sestavina *rit/zadnjica* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje pot, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu frazema *okrog/okoli zadnjice/riti v žep* je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer NAMEŠČENOST.

5.4.4.5 RAZMEŠČENOST

Sestavina *rit/zadnjica* ima vlogo prislovnega določila prostora (kraja), ki zaznamuje razmeščenost, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V pomenu vseh treh frazemov je pričakovano udeležena s

pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, in sicer OBLIKA: OBLOŽENOST: *dati/naložiti jih (po zadnjici/(vulg.) riti) komu; dobiti jih (po zadnjici/(vulg.) riti)* ali SEDENJE: *praskati/čohati se po riti/zadnjici*.

5.4.5 PRISLOVNO DOLOČILO LASTNOSTI

5.4.5.1 NAČIN

Sestavina *rit* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje (pravega) načina, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). Pri frazemu *iti po riti k maši* je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje, in sicer SEDENJE.

5.4.5.2 PRIMERA

Sestavina *rit* ima vlogo prislovnega določila lastnosti, natančneje primere, (strukturnoskladenjsko) in hkrati okoliščine (pomenskoskladenjsko). V enem frazemu je pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za lastnost, in sicer NAMEŠČENOST: *(vedno) biti/tičati (skupaj) kot rit in/(*) pa srajca (vulg.)* (sestavina *rit* je v tem frazemu del priredno zložene besedne zveze).

V pomenu frazema *biti tiho kot rit (vulg.)* pa je nepričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje, in sicer SPOROČANJE.

5.5 UGOTOVITVE

Analiza skladenjskih vlog somatizmov je v 80 % frazemov (v 56 od 280) pokazala povezavo med pomenskoskladenjsko vlogo somatizma in njegovo udeleženo v pomenu frazema.

Kadar ima somatizem strukturnoskladenjsko vlogo osebk, pomenskoskladenjsko pa vlogo vršilca dejanja, je po pričakovanjih v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje. To se je potrdilo v vseh 10 frazemih s somatizmom *noga*, ki je v pomenu teh frazemov udeležen s pomensko sestavino HOJA, in v obeh frazemih s somatizmom *srce*, ki je v pomenu teh frazemov udeležen s pomensko sestavino KRČENJE (POTISKANJE KRVI PO ŽILAH). Pri somatizmu *oko* se je to potrdilo samo v enem od štirih frazemov, pri somatizmu *rit* pa se v edinem frazemu to ni potrdilo, vendar je količina zgledov premajhna, da bi lahko karkoli sklepali. Vsi frazemi, pri katerih ima somatizem vlogo osebk, so stavčni.

Kadar ima somatizem strukturnoskladenjsko vlogo osebk, pomenskoskladenjsko pa vlogo nosilca stanja ali poteka, je po pričakovanjih v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost. To se je potrdilo v vseh 12 frazemih s somatizmom *srce*, ki je v pomenu teh frazemov udeležen s pomenskimi sestavinami NAMEŠČENOST ZGORAJ, VELIKOST, KEPA in OBLIKA: POSODA, in v 6 od 8 frazemov s somatizmom *oko*, ki je v pomenu teh frazemov udeležen s pomensko sestavino NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI, OBLIKA: POSODA, POKRITOST Z VEKAMI in VIDENJE.

Kadar je somatizem pomenskoskladenjsko v vlogi okoliščine (strukturnoskladenjsko je prislovno določilo), je

somatizem v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost.

Pri prislovnem določilu prostora (kraja) so vsi analizirani somatizmi v pomenih v veliki večini udeleženi s pomenskimi sestavinami, pri katerih ne gre za aktivnost ali dejanje, ampak za stanje ali lastnost: 37 frazemov od 38 pri prislovnem določilu mesta, 41 frazemov od 46 pri prislovnem določilu cilja, 16 frazemov od 18 pri prislovnem določilu izhodišča ali dosega. Nepričakovani rezultati so bili pri posameznih somatizmih največ v enem frazemu, razen pri prislovnem določilu cilja, kjer je bil pri somatizmu *noga* nepričakovan rezultat (dejanje) v 4 primerih od 12 frazemov.

Podobno se je pokazalo pri prislovnem določilu lastnosti (natančneje, načina in mere), razen prislovnega določila sredstva in orodja, in pri prislovnem določilu vzročnosti (natančneje ozira). Pričakovani rezultati so bili v 14 frazemih od 15 pri prislovnem določilu načina, pri vseh 6 frazemih pri prislovnem določilu mere in pri 5 frazemih od 6 pri prislovnem določilu ozira.

Pri prislovnem določilu sredstva in orodja pa, kot sem omenila, analiza ni pokazala pričakovanih rezultatov. Pri somatizmu *noga* je sicer samo en zgled za to skladiščno vlogo (v pomenu je udeležen s pomensko sestavino BRCANJE, torej aktivnost), somatizem *oko* pa je kar pri 10 od 14 frazemov v pomenu nepričakovano udeležen s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost oziroma dejanje (od tega v 9 primerih GLEDANJE, v enem pa MEŽIKANJE).

Pri prislovnem določilu primere rezultati analize sicer odstopajo od pričakovanih, vendar je količina zgledov za to skladiščno vlogo premajhna (en frazem s somatizmom *oko* in dva frazema s somatizmom *rit*), da bi lahko karkoli sklepali.

Kadar je somatizem pomenskoskladenjsko v vlogi prizadetega od dejanja (strukturnoskladenjsko je predmet), bi moral biti po pričakovanjih somatizem v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost. Analiza skladenjskih vlog somatizmov pa tega ni v celoti potrdila.

Od štirih analiziranih somatizmov se je ta hipoteza potrdila pri somatizmih *oko* in *srce*. Pri 22 od 32 frazemov, v katerih je frazemska sestavina *oko* predmet in hkrati prizadeto od dejanja, je v pomenu frazema udeležena z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost ali dejanje, ampak za stanje ali lastnost (NAMEŠČENOST SPREDAJ, NAMEŠČENOST V ODPRTINI V GLAVI, VELIKOST, KOLIČINA, OBLIKA: POSODA, POKRITOST Z VEKAMI, VIDENJE ali SOLZENJE). Pri preostalih 10 frazemih je v pomenu udeležena s pomensko sestavino GLEDANJE (aktivnost oziroma dejanje). Pri 21 od 22 frazemov, v katerih je frazemska sestavina *srce* predmet in hkrati prizadeto od dejanja, je v pomenu frazema udeležena z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost ali dejanje, ampak za stanje ali lastnost (NAMEŠČENOST ZNOTRAJ, VELIKOST, KEPA, OBLIKA: PROSTOR).

Pri drugih dveh analiziranih somatizmih pa obstaja zelo velik delež frazemov, pri katerih je somatizem v pomenu nepričakovano udeležen s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost ali dejanje. Pri frazemski sestavini *noga* je takih 8 od 9 frazemov (od tega je v pomenu 7 frazemov udeležena s pomensko sestavino HOJA, v enem frazemu pa BRCANJE). Tudi pri frazemski sestavini *rit/zadnjica* je pri 5 od 9 frazemov udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za aktivnost ali dejanje (od tega v treh primerih PROCES HRANJENJA IN PREBAVLJANJA, v enem primeru IZLOČANJE, v enem pa SPOROČANJE). Pri preostalih 4 frazemih pa je sestavina

rit/zadnjica v pomenu pričakovano udeležena s pomensko sestavino, pri kateri gre za stanje ali lastnost (v dveh primerih OBLIKA: OBLOŽENOST, v enem primeru OBLIKA: VOTLINA, PROSTOR, v enem pa SEDENJE).

Za prilastek je od vseh analiziranih frazemov le 5 zgledov, kar je premalo, da bi lahko karkoli sklepali.

Iz spodnje preglednice je razvidna povezava med skladenjskimi vlogami somatizmov *noga*, *oko*, *srce* in *rit/zadnjica* ter dvema tipoma pomenskih sestavin (dejanje in nedejanje), s katerimi so udeleženi v frazemih slovenskega jezika. Nepričakovani rezultati so poudarjeni s krepkim tiskom.

Skladnjske vloge		noga		oko		srce		rit/ zadnjica		število	skupno število
		dejanje	stanje/lastn.	dejanje	stanje/lastn.	dejanje	stanje/lastn.	dejanje	stanje/lastn.		
osebek	vršilec dejanja	10	/	1	3	2	/	/	1	17	40
	nosil. stan./pote.	1	1	2	6	/	12	1	/	23	
povedkovo določilo		1	1	1	2	/	5	/	1	11	
predmet	rodilnik	/	/	2	3	/	2	1	/	8	72
	dajalnik	/	/	1	1	/	/	/	/	2	
	tožilnik	8	1	7	18	1	19	3	4	61	
	orodnik	/	/	/	/	/	/	1	/	1	
povedkov prilastek		1	/	/	/	/	/	/	/	1	
prislovno določilo prostora	mesto	1	15	/	8	/	5	/	9	38	151
	cilj	4	8	/	10	/	9	1	14	46	
	izhod. ali doseg	1	2	/	6	/	8	1	/	18	
	pot	/	/	/	/	/	/	/	1	1	
	razmeščenost	/	/	/	/	/	/	/	3	3	
prislovno določilo lastnosti	način	/	8	1	3	/	2	/	1	15	
	primera	/	/	1	/	/	/	1	1	3	
	sredst. in orodje	1	/	10	4	/	/	/	/	15	
	mera	/	/	/	1	/	5	/	/	6	
p. d. vzr.	ozir	1	/	/	5	/	/	/	6		
prilastek		/	/	/	3	1	1	/	/	5	
število		29	36	26	73	4	68	9	35	280	

6 IZKUŠENJSKA IN KULTURNA PODSTAVA FRAZEMOV

V tem poglavju bom analizirala frazeme slovenskega jezika s sestavinama *duša* in *srce*. Zanima me, ali udeleženosť pomenov teh dveh sestavin v pomenih posameznih frazemov pričā o telesni (fizični) izkušnji ali o kulturni izkušnji govorcev slovenskega jezika ali o kombinaciji obeh.

6.1 ANALIZA FRAZEMOV S SESTAVINO DUŠA

Duša je del telesa samo v kulturološkem smislu, sicer pa je netelesni del človeka. Predstava o tem, da duša biva v telesu in da je pravzaprav del telesa (somatizem), je po eni strani samoumevna, po drugi pa zelo nenavadna, saj po krščanskem pojmovanju obstaja dvojnost telesa in duše.⁸²

6.1.1 KULTURNA PODSTAVA

6.1.1.1 ČLOVEKOVO NESMRTNO BISTVO

Ti frazemi kažejo na pojmovanje duše kot človekovega nesmrtnega bistva, ki se po smrti loči od telesa (v krščanstvu in nekaterih drugih religijah):

[trpeti/vpiti ...] kot duša v vicah 'zelo'

z dušo in telesom 'popolnoma, brez pridržka'

komaj se še duša drži koga 'biti tik pred smrtjo'

podpreti/privezati si dušo (šalj.) 'potešiti si žejo in/ali lakoto'

⁸² Besedotvorno in pomensko obstaja tudi povezava med latinskima besedama *anima* 'duh, duša; sapica' in *animal* 'živo bitje; žival'. »Latinska beseda *animal* je posamostaljeni pridevnik, izpeljan iz samostalnika *anima* 'duša'. Prvotno (in v klasični latinščini tudi najpogosteje) pomeni 'bitje' (kar koli z dušo), pomen se je zožil na 'žival' šele v krščanski latinščini. Verjetno je pomenski prenos čisto kulturološkega izvora. Za današnji čas pa je te vrste prenos dokaj nenavaden.« (Ustni vir: Matjaž Babič.)

duša se je prirasla komu (šalj.) 'kljub starosti še ne biti blizu smrti'

pri moji duši (pog.) (preklinjanje ali prisega)

pogubiti čigavo dušo 'povzročiti, da kdo postane deležen velike moralne izgube' (tudi *pogubiti koga*)

prodati dušo (hudiču) 'želeli doseči cilj ne glede na žrtve'⁸³

izdihniti/izpustiti dušo (evfem.) 'umreti'

Zadnji frazem je nastal na podlagi predstave, da duša zapusti telo skozi usta, z zadnjim človekovim izdihom.⁸⁴ Ta frazem je prisoten tudi v Bibliji (Godyń 1995: 63). Povezava z dihanjem je prisotna že v etimologiji besede duša, ki je imela v praslovanščini dva pomena: 'dih, sapa' in 'duša'; prvotni pomen je 'dihanje', pomenski prehod v 'duša' temelji na dejstvu, da je dihanje najočitnejši znak življenja, prisotnosti duše v telesu (Snoj 1997: 108).⁸⁵

6.1.1.2 ČLOVEKOVO DUHOVNO BISTVO

Ti frazemi kažejo na krščansko pojmovanje duše⁸⁶ kot duhovnega bistva, ki prevzema odgovornost za človekova dejanja in ki ima svojo voljo in razum:

vzeti kaj na svojo dušo (star.) 'prevzeti odgovornost, krivdo'

⁸³ S to predstavo so povezane številne oblike Faustove pogodbe z Mefistom (Chevalier, Gheerbrant 1993: 126). Znane so številne literarne in operne priredbe legende o Faustu, med katerimi je najbolj znana Goethejeva pesnitev z začetka 19. stoletja. Po čarovniškem izročilu namreč človek lahko proda dušo hudiču, da bi v zameno dobil tisto, kar si želi na tem svetu. Zgodovinska analiza pojavitve tega frazema bi pokazala, ali je legenda o Faustu vplivala na nastanek frazema ali pa je Goethe samo izrabil že obstoječo predstavo.

⁸⁴ Simbolične predstave duše so (med drugim) povezane z dihom in sapa. Pri nekem indijanskem plemenu, pri Majih Quiché (Popol-Vuh), je po izročilu treba položiti pokojnika na hrbet, da bi mu duša lahko prosto odšla skozi usta, da bi jo bog izdihnil proti drugemu svetu. Pri kanadskih indijanskih lovcih Naskapih je duša senca, iskra ali plamenček, ki gori skozi usta. (Chevalier, Gheerbrant 1993: 122–123.)

⁸⁵ Predstava o povezanosti duše z dihanjem danes ni več prisotna, saj nihče od desetih anketiranih govorcev slovenščine na moje vprašanje »Kaj je duša?« oziroma »Kako si predstavljaš človeško dušo?« svojih predstav o duši ni povezal z dihanjem, niti po naknadno zastavljenem vprašanju »A je duša povezana z dihanjem?« Ko sem omenila frazem *izdihniti dušo*, so anketiranci menili, da »se tako samo reče«, v resnici pa duša ne zapusti telesa z izdihom.

⁸⁶ Po krščanskem pojmovanju je človek grešno bitje (prim. *grešna duša*), kar je povezano z izvornim grehom.

imeti čisto dušo 'biti brez greha'
kaj ni po duši komu 'kaj ni všeč komu'⁸⁷
mirne duše 'brez pomislekov, zadržkov'

6.1.1.3 INTIMNI PROSTOR SKRITIH MISLI IN ČUSTEV

Ti frazemi kažejo na pojmovanje duše kot intimnega prostora skritih misli in čustev, kot središča človekovega notranjega sveta (variantnost sestavin *duša* in *srce*):

pihati na dušo/srce komu (pog.) 'vneto prigovarjati komu kaj' in 'dvoriti komu'

odpreti svojo dušo//(svoje) srce komu/čemu;
razkriti/razodeti svojo dušo//(svoje) srce komu
'izpovedati svoja čustva, misli komu' in 'začeti se zanimati za kaj, sprejemati kaj'⁸⁸

kako <težko/lahko/tesno ...> je pri duši/srcu komu 'kako se kdo počuti, kaj občuti' (tudi *kako je komu*)⁸⁹

kar/kolikor duša/srce poželi komu 'veliko, vse'

kdo/kaj trga dušo/srce komu 'povzročati duševno bolečino, čustveni nemir komu'

duša/srce boli koga (zaradi česa) 'biti žalosten, razočaran'

biti brez duše/srca 'biti neusmiljen, nesočuten, brezčuten (do koga)'⁹⁰

Oči so ogledalo duše. (preg.)

Spodnji frazemi kažejo na dojemanje teže v povezavi z negativnimi čustvi⁹¹. Nasprotje med težkim (negativna čustva, npr. žalost, tesnoba, potrto, duševni nemir ali bolečina) in lahkim (pozitivna čustva oziroma odsotnost negativnih čustev,

⁸⁷ Prim. *kaj ni po volji komu*.

⁸⁸ Razlaga v zvezi s pojmovanjem srca kot zaprtega ali odprtega prostora je v poglavju 6.2.1.2, na strani 123.

⁸⁹ Npr. *tesno je (pri duši/srcu) komu* 'strah je koga', *grozno je (pri duši/srcu) komu* 'občutiti notranji nemir'.

⁹⁰ Varianta s sestavino *duša* ima ob osebkem –živo drug pomen: npr. *mesto/umetnina ... nima/je brez duše* pomeni 'ima samo materialno plat, nima pa značaja'.

⁹¹ Občutek teže lahko povezujemo tudi z občutkom tesnobe (npr. *tesno je (pri duši/srcu) komu, tiščati v prsih koga*). V Etimološkem slovarju je navedena domneva, da je *tesen* prvotno pomenilo nekako 'stisnjen' (Snoj 1997: 665).

npr. brezskrbnost, čustveni mir) v povezavi z dušo simbolično označuje človekovo čustveno stanje (variantnost sestavin *duša* in *srce*):

kaj teži/oteži dušo/srce komu 'povzročati, povzročiti skrb, duševno bolečino komu'

kaj leži na duši/srcu komu 'povzročati skrb, duševno bolečino komu'

težko je (pri duši/srcu) komu 'občutiti duševno bolečino'

lajšati/olajšati si dušo/srce (s čim); olajšati dušo/srce komu (s čim) 'manjšati, zmanjšati si, komu duševno bolečino'

Spodnji frazemi kažejo na dojetanje mraza v povezavi z negativnimi čustvi. Nasprotje med mrazom (negativna čustva) in toploto (pozitivna čustva) v povezavi z dušo podobno kot zgoraj simbolično označuje človekovo čustveno stanje:

mrzlo je pri duši/srcu komu 'povzročati skrb, duševno bolečino komu'

zebe/zazebe pri duši/srcu koga 'povzročati, povzročiti skrb, duševno bolečino komu'

Spodnji frazemi kažejo na predstavo o duši (v tem primeru telesni duši živega človeka) kot posodi za misli, čustva⁹². Na nastanek te predstave je deloma vplivala metafora SRCE JE POSODA ZA ČUSTVA (gl. analizo frazemov s sestavino *srce*), kar potrjuje tudi obstoj variant s sestavino *srce*:

v globino duše; v dno duše 'zelo'

iz dna duše 'zelo'

vsaditi se (globoko) v dušo komu 'trajno vzljubiti, zapomniti si koga'

kdo/kaj se vtisne (globoko) v dušo komu (vznes.) 'zapomniti si koga, kaj'

⁹² Predstavo o duši kot posodi za čustva potrjujejo tudi številne nefrazeološke besedne zveze, npr. *veselo se je smejal v duši, izbrisati sovraštvo iz duše, z zlobo v duši*.

Ti frazemi kažejo tudi na predstavo o globini in dnu »posode« kot zelo oddaljenih točkah duše, do katerih lahko segajo misli ali čustva⁹³. Pri pomenu frazemov pa imata ti sestavini poudarno vlogo (intenzifikacija): npr. glagol *zapomniti si*, ki je prisoten v razlagi pomena frazema *vsaditi se v dušo komu* dobi ob prisotnosti frazemske sestavine *globoko* intenzifikator *zelo*. Obstajajo tudi variante teh frazemov s sestavino *srce* (obravnavane so v nadaljevanju, pri analizi frazemov s sestavino *srce*).

6.1.1.4 NAJVAŽNEJŠI, NAJPOMEMBNEJŠI DEL TELESA

Spodnji frazem kažejo na pojmovanje duše kot najvažnejšega, najpomembnejšega dela človekovega telesa⁹⁴:

dušo bi dal/dala za koga/kaj 'želeli na vsak način dobiti, pridobiti si koga, kaj' in 'biti pripravljen vse žrtvovati za koristi koga'

Izguba duše bi po naivnih človeških predstavah tako kot prenehanje delovanja srca pomenila smrt. Prim. *umreti za koga/kaj* (ne samo telesno umreti, ampak v celoti).

V nekaterih frazemih je sestavina *duša* prisotna kot metonimično poimenovanje za človeka:⁹⁵

ljuba duša (nagovor)

živa duša 'nihče'⁹⁶

duše pasti (star.) 'opravljati duhovniški poklic'⁹⁷

⁹³ Bragina (2005: 331) pri analizi frazemov s sestavinama *duša* in *srce* omenja tudi metaforo površine oziroma nasprotje med površino in globino. Čustva, ki so na površini, so bližje zunanji manifestaciji in lažje prepoznavna. Čustva, ki so v globini, pa so bolj skrita, intimna.

⁹⁴ Ta predstava je prisotna tudi v nefrazeoloških besednih zvezah, kot je *duša česa*, npr. *postal je duša društva; mati je duša družine; duša drame je konflikt* ipd., pri katerih je motivirala pomen 'najpomembnejši del'.

⁹⁵ Prim. *srce moje*.

⁹⁶ Rabi se samo v zanikanih stavkih, npr. *Na cesti ni bilo žive duše, Živi duši tega ne povej*.

⁹⁷ Pomen tega frazema je povezan s pomenom besede *pasti* 'paziti živino na paši in skrbeti, da se nahrani' (pri frazemu *pasti duše* pa 'skrbeti, da ljudje dobijo ustrezno duhovno hrano'). Pojmovanje Kristusa kot pastirja se pojavi v Bibliji, in sicer v Petrovem pismu: *Po njegovih* (op. a.: Kristusovih) *ranah ste bili ozdravljeni. Kakor ovce ste namreč blodili, zdaj pa ste se vrnili k pastirju in varuhu svojih duš* (vir: Biblija.net).

V spodnjih frazemih je sestavina *duša* prisotna kot metonimično poimenovanje za človeka z vidika njegovih značajskih, čustvenih značilnosti:

biti kakšna [dobra/mehka ...] duša 'biti kakšnega značaja (biti dober/mehek ... po značaju)'

človek kakšne [vesele/sočutne ...] duše 'človek kakšnega značaja (vesel/sočuten ... človek)'

imeti kakšno [birokratsko/pogumno ...] dušo 'imeti kakšen (birokratski, pogumen) značaj'

sorodna duša 'človek podobnih misli, prepričanj'

6.1.1.5 TELESNOST DUŠE

Naslednji frazem kaže na predstavo o telesnosti duše (duša živega človeka kot eden od stadijev obstoja duše), ki prebiva znotraj telesa, v sredini, v vseh delčkih telesa⁹⁸:

*iz vse duše*⁹⁹; *z vso dušo*¹⁰⁰ 'z vsem svojim bitjem'

Ljudje si predstavljamo, da je mesto duše v telesu živega človeka tam, kjer je srce (znotraj, v sredini). To potrjuje tudi obstoj variant frazemov s sestavino *srce*: *iz vsega srca*; *z vsem srcem*. Frazem je prisoten tudi v Bibliji (Godyń 1995: 143).

V enem frazemu sestavina *duša* ni poimenovanje dela človeškega telesa, ampak se je zgodil **prenos s človeka na neživo naravo**:

dati dušo čemu 'oživiti kaj'

Ta frazem kaže na predstavo o odsotnosti duše pri človeku kot odsotnosti njegovega duhovnega bistva.¹⁰¹ Po Godyńovem

⁹⁸ Bragina 2005: 309.

⁹⁹ Frazem se pojavlja tudi v Bibliji (en zadetek na Biblija.net, in sicer v Evangeliju po Marku: *Ljubi Gospoda, svojega Boga, iz vsega srca, iz vse duše, z vsem mišljenjem in z vso močjo*).

¹⁰⁰ Frazem se pojavlja tudi v Bibliji (15 zadetkov na Biblija.net, od tega se samo dvakrat v stavku pojavi samostojno, 12-krat se pred tem pojavi frazem *z vsem srcem (in)*, enkrat pa frazem *iz vsega srca*).

mnenju frazem temelji na bibličnem motivu: ko je Bog ustvaril prvega človeka, mu je »vdihnil dušo oz. življenje«¹⁰² (Godyń 1995: 157). Bog je (po krščanskem pojmovanju) »vdihnil dušo« človekovemu telesu, izdelanemu iz nežive snovi (kreacija).

¹⁰¹ To potrjujejo tudi nekatere nefrazeološke zveze, kot je npr. *spoznati dušo mesta/umetnine ...*, ki pomeni 'spoznati nematerialno plat, značaj mesta/umetnine ...'.

¹⁰² Prim. frazem *vdihniti življenje čemu* (npr. slikar je sliki vdihnil življenje), v katerega sestavina *vdihniti* vstopa s pomenom 'dati, ustvariti' (gl. SSKJ: *vdihniti*).

6.2 ANALIZA FRAZEMOV S SESTAVINO SRCE

6.2.1 IZKUŠENJSKA IN KULTURNA PODSTAVA

6.2.1.1 FIZIČNO OBČUTENJE SPREMENB IN SREDIŠČE ČUSTEV

Ti frazemi temeljijo na telesni izkušnji, in sicer fizičnem občutenju sprememb v delovanju srca pod vplivom močnih čustev, in hkrati kulturni izkušnji, saj sestavina *srce* (v nekaterih frazemih tudi *duša*) v te frazeme vstopa s simbolnim pomenom 'središče čustev'¹⁰³.

Frazem

srce igra/zaigra/poskoči/poskakuje/vriska komu (od veselja/sreče) 'biti, postati zelo vesel, srečen, prijetno vznemirjen'

temelji na dejstvu, da srce zaradi nekaterih čustev (pozitivnih, npr. veselja, vznemirjenosti, ali negativnih, npr. jeze) začne biti hitreje in močneje. Obstaja pa tudi konceptualna metafora GOR (poskok pri variantah s sestavinama *poskoči/poskakuje*) = DOBRO.

Frazemi

srce zastaja/zastane komu 'občutiti strah, ustrašiti se'

srce se stiska/(knjiž.) krči/skrči komu (od groze); kaj stiska/stisne srce komu 'strah, groza je koga'

srce poka/se para/trga komu; kdo/kaj trga srce/dušo komu 'zelo hudo je komu, občutiti duševno bolečino, čustveni nemir'

pri srcu stiska/stisne koga 'biti ganjen, prizadet, ganiti, prizadeti koga'

¹⁰³ »Zahod je iz srca naredil središče čustev, v drugih tradicionalnih civilizacijah pa je kraj inteligence in intuicije: mogoče se je center osebnosti tako premaknil iz intelektualnosti v afektivnost.« (Chevalier, Gheerbrant 1993: 568.)

srce/duša boli koga (zaradi česa) 'biti žalosten, razočaran'
kaj prebada srce komu 'kaj povzroča žalost, duševno bolečino komu'

temeljijo na dejstvih, da srce pod vplivom nekaterih čustev izgubi svoj ritem in da človek v primeru strahu, groze, žalosti ipd. občuti stiskajočo ali zbadajočo bolečino v prsih (čeprav gre v resnici pogosto za bolečino v želodcu, ne pa v srcu).

Naslednji frazemi kažejo na dožemanje mraza v povezavi z negativnimi čustvi oziroma z odsotnostjo pozitivnih čustev (izkušenjska povezava med žalostjo, strahom ipd. in fizičnim občutenjem mraza) in nasprotno, dožemanje toplote v povezavi s pozitivnimi čustvi¹⁰⁴:

kri/srce ledeni/zledeni komu 'strah je koga, prestrašiti se'
srce se taja/o(d)taja/topi/stopi komu 'postajati, postati dostopen, zgovoren'

srce se ogreje (komu/čigavo); ogrevati/ogreti srce komu 'postati vesel, srečen; povzročati, povzročiti veselje komu'

srce se ohladi komu/čigavo 'pomirijo se čustva komu do koga'

pri srcu/duši/v srce/dušo zebe/zazebe koga 'biti, postati potr, žalosten'

Mrzle roke, vroče srce. (šalj.) 'mrzle roke in vroče srce izdajajo čustvenost, zaljubljenost'

Spodnji frazemi kažejo na dožemanje teže v povezavi z negativnimi čustvi (tudi v tem primeru gre deloma za izkušenjsko povezavo med žalostjo, tesnobo ipd. in fizičnim občutenjem stiskajoče bolečine v prsih):

kaj teži/oteži srce/dušo komu 'kaj povzroča, povzroči skrbi komu' (tudi: kaj teži koga)

¹⁰⁴ Prim. konvencionalno metaforo ČUSTVO JE TOPLINA (Lakoff 1998: 313).

kaj leži na srcu/duši komu; imeti na srcu/duši kaj 'kaj povzroča skrb, duševno breme komu'
s težkim srcem 'težko, s tesnobo, žalostjo'
lajšati/olajšati si srce/dušo (s čim); olajšati srce/dušo komu (s čim) 'manjšati, zmanjšati si, komu duševno bolečino'
z lahkim srcem 'brezskrbno, brez žalosti'

V povezavi s srcem se torej teža pojavlja za izražanje negativnih čustev (žalost, skrb, duševno breme ipd.), lahkost pa, nasprotno, za izražanje pozitivnih čustev (odsotnost duševnega bremena, brezskrbnost, veselje ipd.).

En frazem kaže na dojetanje trdote v povezavi z negativnimi čustvi¹⁰⁵ in nasprotno, mehko v povezavi s pozitivnimi čustvi:

omehčati/omečiti srce komu/čigavo 'povzročiti, da kdo postane popustljiv, usmiljen, sočuten'

Naslednjih frazemi temeljijo na fizični izkušnji s kamnom, ki je trd, mrzel, težek predmet, in dojetanju teže, trdote in mraza hkrati v povezavi z negativnimi čustvi:

imeti kamen namesto srca 'biti neusmiljen, nesočuten, brezčuten'
kamen se odvali od srca komu 'rešiti se velike skrbi, nadloge'

Po naivnem človeškem mišljenju zaradi močnih negativnih čustev (strahu, groze ipd.) obstaja celo nevarnost spremembe položaja srca, in sicer po (telesni) vertikali navzdol, kar se kaže v frazemih

srce upada/upade komu 'občutiti strah, izgubiti pogum'
srce pade/uide v hlače komu (pog.) 'zbiti se, izgubiti pogum'

¹⁰⁵ To potrjujeta tudi frazema *imeti trdo/mehko srce biti trdega/mehkega srca* in izraz *trdosrčen*, ki je nastal prek besedne zveze *trdega srca*.

Prehod navzdol pojmuje kot nekaj slabega, kar temelji na usmeritveni oziroma orientacijski metafori SLABO JE DOL, DOBRO JE GOR.¹⁰⁶

6.2.1.2 GLAVNI DEL ČLOVEKOVEGA TELESA IN SREDIŠČE ČUSTEV

Ti frazemi temeljijo na telesni izkušnji s srcem kot organom, ki zagotavlja kroženje krvi in je zato glavni oziroma osrednji del človekovega telesa (odpoved srca pomeni zanesljivo smrt), in kulturni izkušnji, saj sestavina *srce* tudi vanje vstopa s simbolnim pomenom 'središče čustev'.

srce počí komu (od žalosti) 'umreti'

kaj je (kakor) nož v srce komu/za koga 'kaj zelo prizadene koga'

streti/zlomiti koga/srce komu 'čustveno, predvsem v ljubezni zelo prizadeti koga'

srce krvavi komu 'kdo zelo trpi, je zelo žalosten'

kaj zadene (prav) v srce koga 'kaj zelo prizadene koga'

Skupni pomen teh frazemov je 'čustveno trpljenje'. Dobesedno branje teh frazemov pa privede do naslednje predstave: če srce odpove oziroma se zaradi poškodbe kri izlije iz srca in tako preneha krožiti po žilah, človek umre.

6.2.1.3 VOTEL ORGAN IN SREDIŠČE ČUSTEV

Ti frazemi temeljijo na izkušnjijski metafori SRCE JE POSODA ZA ČUSTVA, ki je nastala pod vplivom fizične izkušnje o srcu kot votlem organu (v njem je kri) in hkrati kulturne izkušnje o srcu kot središču čustev.

Česar polno je srce, o tem usta rada govore. (preg.)
'človek rad govori o svojih čustvih'¹⁰⁷

¹⁰⁶ Premik srca navzdol vodi k poružitvi človekovega notranjega miru, k pojavu kaosa človekovih čustev, k občutju nemira (Bragina, 2005: 317). Prim. frazem *kamen se odvali od srca komu* (srce ostane GOR).

¹⁰⁷ Agnieszka Będkowska - Kopczyk pri konceptualizaciji čustev omenja vlogo vidika POLN – PRAZEN in piše, da »občutek močnega čustva

kaj <besede/pesem> privre iz srca/src 'preko besed ali pesmi posredno izraziti svoja čustva'

Naslednji frazemi kažejo tudi na predstavo o dnu »posode« kot zelo oddaljeni točki srca, do katere lahko segajo čustva. Pri pomenu frazemov pa ima frazemska sestavina *dno* poudarno vlogo (intenzifikator *zelo*):

iz dna srca 'iskreno, odkritosrčno, zelo'
do dna srca; v dno srca 'zelo'

Pojmovanje srca kot najbolj intimnega dela telesa v povezavi z razmerjem odprto : zaprto je razvidno iz frazemov:

zapirati/zapreti se/(svoje) srce pred kom/čim 'ne izpovedovati svojih čustev komu, ne hoteti pomagati komu; biti zadržan, nezaupljiv'

kaj odpira srca komu 'kaj dela dovzetnega za čustva koga'
odpreti se/(svoje) srce//svojo dušo komu/čemu;
razkriti/razodeti (svoje) srce//svojo dušo komu
'izpovedati svoja čustva, misli komu' in 'začeti se zanimati za kaj, sprejemati kaj'

Ti frazemi temeljijo na predstavi o srcu kot (zaprtem¹⁰⁸) prostoru, v katerega lahko spustimo ali pa ne dražljaje iz okolja (tudi druge ljudi), čustvom pa lahko dovolimo ali pa ne, da iz tega prostora prehajajo navzven (npr. izpovemo čustva drugemu človeku). Predstava o odprtosti srca je tako povezana s pomenoma 'dostopnost za vplive okolja' in 'izpovedovanje lastnih čustev drugim ljudem', predstava o zaprtosti pa, nasprotno, s pomenoma 'nedostopnost za vplive okolja' in 'skrivanje čustev pred drugimi' (kar je zaprto, namreč ne dovoli vstopa ali izstopa).

konceptualiziramo kot SRCE – POLNO POSODO« (Będkowska - Kopczyk 2003: 116).

¹⁰⁸ Nekateri frazemi potrjujejo predstavo o srcu kot prostoru, zaprtem z vrati: *trkati/potrhati na čigavo srce, zakleniti v srce koga* ipd. Prim. tudi *trkati/potrhati na čigavo vest/zavest* (s sestavino *vest* je v Fidi 30, v Novi besedi pa 49 zadetkov, s sestavino *zavest* pa v Fidi 18, v Novi besedi pa 6 zadetkov).

Iz naslednjih frazemov je razvidna predstava, da se v srcu nahajajo ljubezenska čustva:

izriniti iz čigavega srca koga 'povzročiti, da kdo preneha ljubiti koga zaradi drugega'

izbrisati/iztrgati/pregnati/izruti si iz srca koga in protipomenski frazem: *ne moči izbrisati/iztrgati/pregnati/izruti si iz srca koga* 'pozabiti, prenehati ljubiti koga'

vsaditi se (globoko) v srce/dušo komu 'trajno vzljubiti, si zapomniti koga'¹⁰⁹

v srcu nositi koga/kaj 'biti zaljubljen v koga, imeti rad koga, kaj'

6.2.1.4 VEDENJE = VIDENJE IN SREDIŠČE ČUSTEV

En frazem temelji hkrati na telesni izkušnji, iz katere izhaja konceptualna metafora VEDETI JE VIDETI, in simbolni predstavi o srcu kot središču čustev, občutkov.

gledati/pogledati/videti v srce komu 'poznati, spoznati koga, kakršen je v resnici, kaj v resnici čuti'

6.2.2 KULTURNA PODSTAVA

6.2.2.1 SREDIŠČE ČUSTEV

Prisotnost srca je povezana s pomenom 'sposobnost čustvovanja, empatije', odsotnost srca pa s pomenom 'brežčutnost', predvsem v odnosu do soljudi (to je razvidno iz zunajfrazemskega določila za koga):

imeti srce za koga 'biti usmiljen, sočuten'

biti brez duše/srca; ne imeti srca (za koga/kaj) 'biti neusmiljen, nesočuten, brezčuten (do koga)'

¹⁰⁹ Komentar v zvezi s pojmovanjem globine je na koncu poglavja 6.1.1.3.

Pojmovanje srca kot najbolj intimnega dela telesa oziroma prostora skritih čustev je razvidno iz frazemov:

nositi srce na dlani 'vedno očitno kazati svoja čustva'

imeti srce na jeziku 'hitro zaupati svoja čustva'

Frazema se rabita za izražanje določene človekove značajske lastnosti (kazanje svojih čustev, govorjenje o njih).¹¹⁰ V teh frazemih že skoraj velja *srce* = *čustvo* (sinonim).

Med čustvi v povezavi s srcem posebej izstopajo ljubezenska čustva¹¹¹, kar potrjuje številčnost frazemov, ki temeljijo na tej predstavi¹¹²:

dati/(knjiž.) podariti/pokloniti srce komu 'čustveno, zlasti ljubezensko se navezati na koga'

izgubiti srce 'zaljubiti se'

položiti svoje srce k nogam koga/čigavim (vznes.) 'postati čustveno popolnoma vdan komu'

kdo/kaj je pri srcu komu 'kdo, kaj ugaja, je všeč komu'

prirasti k srcu komu 'kdo vzljubi koga, kaj'

pihati na srce/dušo komu (pog.) 'vneto prigovarjati komu kaj' in 'dvoriti komu'

srce bije komu za koga (star.) 'ljubiti koga'

srce se vname (komu/čigavo) (za koga); vneti se za koga; vneti srce komu 'zaljubiti se; vzbuditi ljubezen, naklonjenost koga'¹¹³

srce gori komu za koga 'zelo ljubiti koga'¹¹⁴

¹¹⁰ V nekaterih primerih sobesedilo kaže na to, da je ta lastnost pojmovana kot negativna, npr. *Tam v naših krajih nosijo ljudje srce na dlani in ga zafrečkajo prezgodaj. Ne vedó, kaj nosijo na dlani, kakor otrok ne ve, če ima v roki vinar ali cekin* (vir: korpus Nova beseda). To trditev bi bilo treba dokazati s primeri, vendar so v korpusih FIDA in Nova beseda samo 4 zadetki s sestavino *dlan* in 3 zadetki s sestavino *jezik*.

¹¹¹ Nekaj frazemov je navedenih že pri pojmovanju srca kot posode za ljubezenska čustva (na prejšnji strani).

¹¹² Prim. konceptualno metaforo LJUBEZEN JE SRCE (Jemec 2004: 280).

¹¹³ Prim. konceptualno metaforo LJUBEZEN JE OGENJ (Jemec 2004: 279 in Kastelic 2004: 285).

¹¹⁴ Prim. konceptualno metaforo LJUBEZEN JE OGENJ (Jemec 2004: 279 in Kastelic 2004: 285).

Pri izražanju ljubezenskih čustev se pojavlja metonimična povezava srca z ljubezenskimi čustvi:

(srce) vleče koga kam/h komu 'želeli si iti kam, biti s kom'¹¹⁵
osvojiti koga/srce koga/čigavo 'pridobiti si naklonjenost, ljubezen koga'¹¹⁶

6.2.2.2 SEDEŽ, SREDIŠČE INTELEKTUALNIH FUNKCIJ

To se kaže v frazemih

od srca 'iskreno, odkritosrčno, zelo'

iz (vsega) srca 'iskreno, odkritosrčno, zelo'¹¹⁷

z vsem srcem 'z vsem svojim bitjem, zelo'¹¹⁸

(poslušati) glas srca (knjiž.); poslušati svoje srce
'upoštevati občutke, čustva'

kar/kolikor srce/duša poželi komu 'veliko, vse'

govoriti na srce komu; polagati/položiti na srce komu kaj
'prepričevati koga o pravilnosti česa, opozarjati ga, priporočati mu kaj'

trkati/potrkti na srce komu/čigavo 'skušati vzbujati, vzbuditi čustva komu'

kaj <besede/dejanja> gre do srca komu; kaj sega/seže do srca/v srce komu 'kaj gane, prizadeva, prizadene koga'
(*kaj <beseda/misel/pesem> gre*) *od srca do srca* 'vzbujanje čustev v vseh prisotnih'

(preveč) gnati/vzeti/(pog.) jemati si k srcu (kaj) 'žalostiti se, vznemirjati se, vznemiriti se (zaradi česa)'

kako <težko/lahko/tesno ...> je pri duši/srcu komu 'kako se kdo počuti, kaj čuti' (tudi: *kako je komu*)

milo se stori pri srcu komu 'postati otožen, ganjen' (tudi: *milo se stori komu*)

¹¹⁵ Prim. konceptualno metaforo LJUBEZEN JE MOČNA SILA (Jemec 2004: 280 in Kastelic 2004: 286).

¹¹⁶ Prim. konceptualno metaforo LJUBEZEN JE VOJNA (Jemec 2004: 279 in Kastelic 2004: 285).

¹¹⁷ Frazem se pojavlja tudi v Bibliji (8 zadetkov na Biblija.net, od tega se 6-krat v stavku pojavi samostojno, enkrat se nadaljuje s frazemom *iz vse duše*, enkrat pa s frazemom *z vso dušo*).

¹¹⁸ Frazem se pojavlja tudi v Bibliji (49 zadetkov na Biblija.net, od tega se 20-krat stavek nadaljuje s frazemom *in/z vso dušo*).

*Daleč od oči, daleč od srca. (preg.) 'Česar ne vemo, nam ne povzroča čustvene bolečine.'*¹¹⁹

Na različne značajske lastnosti pa kažejo različne variante frazemov

imeti kakšno <čisto/plemenito/dobro/zlato ...> srce

biti kakšnega <odkritega/blagega/dobrega ...> srca

biti kaj <brat/športnik ...>/kakšen <mlad/dober ...> po srcu

ki pomenijo 'biti kaj, kakšen po značaju, obnašanju'.

Telesna izkušnja s srcem kot življenjsko najpomembnejšim organom¹²⁰ je namreč povzročila prehod na simbolno raven: »Srce je prav zares življenjsko središče človeškega bitja, ker zagotavlja kroženje krvi. Zato je simbol – ne pa resnični sedež – intelektualnih funkcij. Takšna lokalizacija se najde v Grčiji. Važna je v Indiji, kjer srce velja za brahmapuro, Brahmovo prebivališče. Vernikovo srce, je rečeno v islamu, je božji prestol. Če se tudi v krščanskem besedišču reče, da je v srcu božje kraljestvo, potem je tako zato, ker je ta center individualnosti ...« »V svetopisemskem izročilu simbolizira srce notranjega človeka, njegovo čustveno življenje, sedež inteligence in modrosti.« »Srce ima osrednjo vlogo v duhovnem življenju, saj misli, odloča, snuje načrte, potrjuje svojo odgovornost.« (Chevalier, Gheerbrant 1993: 568–569.) Predstavo o srcu kot osrednjem telesnem organu potrjuje tudi etimologija besede *srce*, ki je nastala iz indoevropskega

¹¹⁹ Prim. ČUSTVENA NAKLONJENOST KOT FIZIČNA BLIŽINA (Będkowska - Kopczyk 2004: 121).

¹²⁰ Prim. geslo *srce* v SSKJ: ekspr., z roditeljem najpomembnejši, osrednji človek v kaki skupini, gibanju: *mati je srce družine; bil je srce upora*; najpomembnejši, osrednji del česa: *strojnica je srce ladje; središče: industrijsko srce države; vojaki so prodrli v srce mesta / biti v srcu življenja* (SSKJ 1998). Enak pomen se pojavi še pri geslu *glava*: z roditeljem najpomembnejši, vodilni človek v kaki organizaciji, skupini, gibanju: *bil je glava opozicijskega gibanja, stranke / glava družine* (SSKJ 1998) – E. Kržišnik v zvezi s tem pomenom navaja frazem *riba pri glavi smrdi* (Kržišnik 1989/90: 165). Tudi Będkowska - Kopczyk ugotavlja, da frazemski sestavini *srce* in *glava* vstopata v frazeme s pomensko sestavino 'najvažnejši del telesa' (Będkowska - Kopczyk 2003: 62).

korena *k'erd- 'središče, sredica, notranjost, srce' (Snoj 1997: 600).

En frazem temelji na kulturni kretnji:

(položiti) roko na srce 'iskreno'

Pri enem frazemu pa sestavina *srce* ni pomenotvorna:

gojiti/greti/rediti gada/kačo na srcu/prsih 'izkazovati dobroto človeku, ki je dobrotniku nehvaležen, sovražen'

V tem frazemu je pomenotvorna sestavina *gad* oziroma *kača* v pomenu 'sovražnik'. Predstava, povezana s srcem, je v tem frazemu glede na prsi sekundarna, pojavi se zaradi bližine in dodatka čustvenosti.

6.3 UGOTOVITVE

Analiza frazemov s sestavino *duša* je pokazala, da udeleženosť te sestavine v frazemih in njihovih pomenih priča o kulturni izkušnji govorcev slovenskega jezika. Noben frazem s to sestavino ne temelji na fizični izkušnji, povezani z dušo, saj je duša (tudi telesna duša oziroma duša živega človeka) abstraktni pojem.

Analiza frazemov s sestavino *srce* pa je pokazala, da udeleženosť te sestavine v frazemih in njihovih pomenih priča o telesni oziroma fizični in kulturni izkušnji hkrati. Noben frazem s to sestavino ne temelji samo na fizični izkušnji, obstaja pa nekaj frazemov s sestavino *srce*, ki temeljijo samo na kulturni izkušnji.

Rezultati analize tako kažejo, da so človekove predstave, povezane s srcem, deloma izkušensjsko, deloma kulturno pogojene, predstave, povezane z dušo, pa v celoti kulturno pogojene.

Pregled variantnosti sestavin *srce* in *duša* v obravnavanih frazemih kaže, da je ta variantnosť prisotna pri frazemih, v katerih je sestavina *duša* poimenovanje za intimni prostor skritih misli in čustev. V to skupino se je uvrstilo 44 % oziroma 18 od 41 frazemov s sestavino *duša*, od katerih samo pregovor *Oči so ogledalo duše* nima variante s sestavino *srce*. V preostalih 17 frazemih je variantna sestavina *srce* udeležena s simbolnim pomenom 'središče čustev'. V tej točki se torej naše predstave o srcu in duši na simbolni ravni prekrivajo, kar se kaže tudi v frazemih: *pihati na dušo/srce komu (pog.)*; *odpreti svojo dušo//(svoje) srce komu/čemu oz. razkriti/razodeti svojo dušo//(svoje) srce komu*; *kako je pri duši/srcu komu*; *kar/kolikor duša/srce poželi komu*; *kdo/kaj trga dušo/srce komu*; *duša/srce boli koga (zaradi česa)*; *biti brez duše/srca*; *kaj teži/oteži dušo/srce komu*; *kaj leži na duši/srcu komu*; *teško je (pri*

duši/srcu) komu; lajšati/olajšati si dušo/srce (s čim) oz. olajšati dušo/srce komu (s čim); mrzlo je pri duši/srcu komu; zebe/zazebe pri duši/srcu koga.

Na telesnost duše kaže samo frazem *iz vse duše* oz. *z vso dušo* z variantno sestavino *srce* (*iz vsega srca* oz. *z vsem srcem*) – mesto duše v telesu živega človeka naj bi bilo tam, kjer je srce.

Primerjava frazemov s sestavinama *duša* in *srce* kaže tudi na krščansko pojmovanje dvojnosti duše in telesa. Frazemi, v katerih je sestavina *duša* udeležena kot poimenovanje za človekovo nesmrtno bistvo, namreč nimajo variant s sestavino *srce*: *[trpeti/vpiti ...] kot duša v vicah; z dušo in telesom; komaj se še duša drži koga; podpreti/privezati si dušo (šalj.); duša se je prirasla komu (šalj.); pri moji duši (pog.); pogubiti čigavo dušo; prodati dušo (hudiču); izdihniti/izpustiti dušo (evfem.).*

7 SKLEP

Ena od lastnosti frazemov je po definiciji neizpeljivost pomena frazema iz pomenov posameznih frazemskih sestavin, kar pomeni, da frazemi (kot leksemi) dobijo nov, frazeološki pomen, drugačen od leksikalnih pomenov njihovih posameznih sestavin (desemantizacija). Desemantizacija posameznih sestavin pri frazemih dosega različne stopnje, kar se pokaže na primer pri frazemih, katerih ena od sestavin je poimenovanje za del telesa (somatizem). Analiza frazemskih sestavin *noga*, *oko*, *srce*, *in rit/zadnjica* je potrdila, da so somatizmi kot sestavine frazemov s svojim leksikalnim pomenom delno udeleženi v celovitem pomenu frazema, kar med drugim potrjuje tudi dejstvo, da so *noga*, *oko*, *srce* in *rit/zadnjica* večinoma pomensko jedrne, zato tudi obvezne frazemske sestavine. Neobvezne so le v 2 % slovenskih frazemov s sestavino *oko*, 9 % frazemov s sestavino *srce* in 14 % frazemov s sestavino *rit/zadnjica*.

Nobeden od delov telesa, ki jih poimenujejo v tej magistrski nalogi obravnavane frazemske sestavine, ni izključno človeški, vsi so lahko tudi živalski. Vendar so te frazemske sestavine v 97,7 % frazemov udeležene kot poimenovanja za dele človeškega telesa. Poimenovanja za dele živalskega telesa so le v šestih frazemih, od katerih v enem frazemu uvrščevalna pomenska sestavina 'del živalskega telesa' v celovitem pomenu frazema ohrani pomen 'živalski', pri dveh frazemih je lastnost (kot jo določa pomen frazema) pripisana stvari ali pojavu, pri treh frazemih pa je lastnost pripisana človeku.

Analiza frazemov po pomenskih sestavinah kaže neko naivno sliko telesa oziroma naše dožemanje posameznih delov telesa.

Frazemska sestavina *noga* je v frazemih slovenskega jezika največkrat udeležena s funkcijskima pomenskima sestavinama HOJA in STOJA, v manjši meri pa tudi s topografsko pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPODAJ, kar kaže na dožemanje noge kot okončine, ki jo predvsem uporabljamo za premikanje oziroma hojo in oporo telesa pri stanju. To dožemanje je posledica fizične (telesne) izkušnje z nogami kot delom človeškega telesa in se kaže tudi v nefrazeoloških izrazih – poimenovanje *noga* uporabljamo za spodnje, nosilne dele različnih predmetov ali naprav (noga mize, stola, pralnega stroja itd.).

Podobno je pri frazemski sestavini *rit/zadnjica*, ki je v frazemih največkrat udeležena s funkcijsko pomensko sestavino IZLOČANJE in topografsko NAMEŠČENOST ZADAJ, v manjši meri pa tudi s funkcijsko pomensko sestavino SEDENJE in anatomskimi OBLIKA: OBLOŽENOST, VOTLINA, POSODA, kar kaže na dožemanje zadnjice po eni strani kot tistega dela telesa, v katerem ostajajo neprebavljeni ostanki hrane, dokler jih človek ne izloči, po drugi strani pa kot zadnjega dela telesa, ki se dotika podlage pri sedenju in kamor (zaradi anatomskih značilnosti) največkrat letijo udarci ali brce. Vse to je prav tako posledica človekove fizične (telesne) izkušnje.

Frazemska sestavina *oko* je v frazemih največkrat udeležena s funkcijsko pomensko sestavino GLEDANJE, VIDENJE, v precejšnji meri pa tudi s topografsko pomensko sestavino NAMEŠČENOST SPREDAJ. Dožemanje oči kot čutila za vid je sicer posledica človekove telesne izkušnje; povezava med očmi in iskrenostjo, odkritostjo in pogumom, na kar kažejo frazemi znotraj pomenske sestavine NAMEŠČENOST SPREDAJ, pa je manj »izkušnjska« in bolj »kulturna«.

Primerjava med jeziki (predvsem bolj oddaljenimi) bi zato lahko pokazala določene razlike.

Frazemska sestavina *srce* je v frazemih največkrat udeležena z anatomsko pomensko sestavino OBLIKA: KEPA, v okviru katere izstopajo razmerja toplo – hladno, trdo – mehko, težko – lahko. To kaže na neko dožemanje srca, ki je samo do neke mere posledica konkretne izkušnje s tem delom človeškega telesa (danes dobro poznamo anatomijo tudi notranjih organov, v preteklosti, »v času nastanka frazemov«, pa so imeli ljudje verjetno konkretno izkušnjo s srcem ubite živali, ki so ji po ulovu odstranili notranje organe).

Dožemanje srca je v veliki meri kulturno pogojeno, kar je potrdila tudi analiza prisotnosti izkušnjske in/ali kulturne podstave frazemov s sestavinama *duša* in *srce*, ki je pokazala, da so človekove predstave, povezane s srcem, deloma izkušnjsko, deloma kulturno pogojene, predstave, povezane z dušo, pa v celoti kulturno pogojene. Prav pri kulturnem vidiku pa dokazano obstajajo razlike med (zlasti bolj oddaljenimi) jeziki.

Pregled variantnosti sestavin *srce* in *duša* v frazemih kaže, da je ta variantnost prisotna pri frazemih, v katerih je sestavina *duša* poimenovanje za intimni prostor skritih misli in čustev, kar pomeni, da se v tej točki naše predstave o srcu in duši na simbolni ravni prekrivajo.

V frazemih s sestavinama *duša* in *srce* se kaže tudi krščansko pojmovanje dvojnosti duše in telesa.

Analiza skladijskih vlog somatizmov je v kar 80 % frazemov pokazala povezavo med pomenskoskladijsko vlogo somatizma in njegovo udeleženo v pomenu frazema.

Kadar ima somatizem strukturoskladijsko vlogo osebk, pomenskoskladijsko pa vlogo vršilca dejanja, je v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih gre za aktivnost oziroma dejanje.

Kadar ima somatizem strukturnoskladenjsko vlogo osebka, pomenskoskladenjsko pa vlogo nosilca stanja ali poteka, je v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost.

Kadar je somatizem v vlogi okoliščine (strukturnoskladenjsko je prislovno določilo), je v pomenu frazema večinoma udeležen z eno od pomenskih sestavin, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost.

Pričakovane povezave med prizadetim od dejanja (predmet) in njegovo udeleženo v pomenu frazema s pomenskimi sestavinami, pri katerih ne gre za aktivnost oziroma dejanje, ampak za stanje ali lastnost, pa analiza ni v celoti potrdila.

8 VIRI

Bąba, S., Dziamska, G., Liberek, J.: *Podręczny słownik frazeologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe PWN, 1995.

Biblija.net – Sveto pismo na internetu.
<http://www.biblija.net/biblija.cgi>

Birih, A. K., Mokienko, V. M., Stepanova, L. I.: *Slovar' russoj frazeologii. Istoriko-etimologičeskij spravočnik*. Sankt-Peterburg: Folio-Press, 1998.

Chevalier, J., Gheerbrant, A.: *Slovar simbolov: miti, sanje, liki, običaji, barve, števila*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993.

FidaPLUS – korpus slovenskega jezika. <http://www.fidaplus.net>

Glonar, J.: *Slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1936.

Keber, J.: *Frazeološki slovar slovenskega jezika, Poskusni zvezek*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

Lubensky, S.: *Random House Russian – English Dictionary of Idioms*. New York, 1995.

Menac, A. (in sodelavci): *Rusko-hrvatski ili srpski frazeološki rječnik. Prvi dio: A–N*. Zagreb: Školska knjiga, 1979.

Molotkov, A. I.: *Frazeologičeskij slovar' ruskogo jazyka*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija, 1967.

Nova beseda – besedilni korpus slovenskega jezika.
http://bos.zrc-sazu.si/s_beseda.html

Ožegov, S. I., Švedova, N. J.: *Tolkovyj slovar' ruskogo jazyka*. Moskva: Az'', 1993.

Pavlica, J.: *Frazeološki slovar v petih jezikih*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1960.

Pleteršnik, M.: *Slovensko-nemški slovar*. Ljubljana: Knezoškofijstvo, 1894.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana: DZS, 1994.

Slovar slovenskega knjižnega jezika z odzadnjim slovarjem slovenskega jezika in besediščem slovenskega jezika z oblikoslovnimi podatki. Elektronska izdaja. Ljubljana: DZS, 1998.

Slovenski pravopis. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2001.

Slovenski pravopis. Elektronska izdaja. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2003.

Snoj, M.: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1997.

9 LITERATURA

- Będkowska - Kopczyk, A.: *Głowa i serce we frazeologii polskiej i słoweńskiej*. V: Języki i tradycje Słowian (ur. E. Tokarz). Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2003. Str. 57–62.
- Będkowska - Kopczyk, A.: *Jezikovna podoba negativnih čustev v slovenskem jeziku, Kognitivni pristop*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.
- Będkowska - Kopczyk, A., Jamnik, T.: *Razvoj kognitivističnega znanstvenega diskurza na Poljskem in v Sloveniji*. V: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem, Členitev jezikovne resničnosti. Mednarodni simpozij Obdobja – Metode in zvrsti. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2004. Str. 165–178.
- Bragina, N. G.: *Sociokol'turnye konstrukty v jazyke*. Moskva: Gosudarstvennyj institut ruskogo jazyka imeni A. S. Puškina, 2005.
- Čermák, F.: *Somatic Idioms Revisited*. V: Europhras 95, Europäische Phraseologie im Vergleich, Gemeinsames Erbe und kulturelle Vielfalt, ur. W. Eisman. Bochum, 1998. 109–119.
- Domadenik, N.: *Analiza nekaterih somatskih frazemov v slovenskem in ruskem jeziku*. Diplomaska naloga. Zagorje ob Savi, 2000.
- Fink, Ž.: *Frazeologizmi s numeričkom komponentom (na materijalu hrvatskih ili srpskih i ruskih frazeologizama)*. V: Radovi Zavoda za slavensku filologiju 24. Zagreb, 1989. 81–96.
- Fink, Ž.: *Meždometnye frazeologizmy v horvatskom i ruskom jazykah*. V: »Słowa, słowa, słowa« ... w komunikacji językowej. Gdańsk, 2000. 228–235.

- Fink, Ž.: *Tipovi frazema-fonetskih riječi*. V: Riječki filološki dani. Rijeka: Filozofski fakultet, 2000.
- Fink, Ž.: *Uzvični frazemi-replike kojima se izražava čudenje*. V: Teorija i mogućnosti primjene pragmatolingvistike. Zagreb - Rijeka, 1999. 221–224.
- Gantar, P.: *Teoretični vidiki zasnove frazeološkega slovarja slovenščine*. Magistrska naloga. Ljubljana, 2001.
- Gläser, R.: *The translation aspect of phraseological units in English and German*. V: Topics in phraseology, Theory and practice, ur. P. Kakietek. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 1998. 9–21.
- Godyń, J.: *Od Adama i Ewy zaczynać, Mały słownik biblizmów języka polskiego*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego, Warszawa: Spółka Wydawniczo-Księgarska, 1995.
- Nataša Jakop: *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Jemec, M.: *Človeku dobro dene, če se izrobanti*. V: Jezik in slovstvo XLIV/6, 1998/99. 229–236.
- Jemec, M.: *Primerjava konceptualnega pojmovanja ljubezni in sreče v slovenščini, poljščini in nemščini*. V: Slovenski jezik in literatura v evropskih globalizacijskih procesih, Slovenski slavistični kongres, Novo mesto, 2004. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2004. Str. 278–282.
- Kastelic, S.: *Možnost izrabe kognitivnega pristopa v razumevanju metafore pri pouku slovenskega jezika in književnosti*. V: Slovenski jezik in literatura v evropskih globalizacijskih procesih, Slovenski slavistični kongres, Novo mesto, 2004. Ljubljana: Slavistično društvo Slovenije, 2004. Str. 283–288.
- Janez Keber, *Razlaganje izvora slovenskih frazemov*. V: Skripta 5, Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika, ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Center za slovenščino kot

- drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2001. 35–50.
- Krawczyk - Tyrpa, A.: *Frazeologia somatyczna w gwarach polskich*. Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo polskiej akademii nauk, 1987.
- Kržišnik, E.: *Določanje jezikovno- in/ali besedilnozvrstne zaznamovanosti v frazeologiji*. V: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem, Členitev jezikovne resničnosti. Obdobja 22, ur. E. Kržišnik. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2004. 103–119.
- Kržišnik, E.: *Frazemi s komponento roka/raka v slovenskem in makedonskem jeziku*. V: Makedonsko-slovenečki naučen sobir, ur. A. Spasov ... Skopje: Univerzitet "Sv. Kiril i Metodij", Filološki fakultet "Blaže Koneski", 2000. 67–79.
- Kržišnik, E.: *Frazeologija po seminarsko*. V: Slava IV/2. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 1989/90. Str. 162–168.
- Kržišnik, E.: *Frazeologija v luči kulture*. V: Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi, 41. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 27. 6.–15. 7. 2005. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 2005. Str. 67–81.
- Kržišnik - Kolšek, E.: *Sestavina roka v frazeologemih slovenskega knjižnega jezika*. V: XXVI. SSJLK. Ljubljana, 1990. 141–154.
- Kržišnik, E.: *Slovenski glagolski frazemi*. Doktorska disertacija. Ljubljana, 1994.
- Kržišnik, E.: *Socialna zvrstnost in frazeologija*. V: XXXIV. SSJLK. Ljubljana, 1998. 53–69.
- Kržišnik, E.: Zbirka *Mali frazeološki rječnici in Hrvatsko-slovenski frazeološki rječnik*. V: Jezik in slovstvo XLI/3, 1995/96. 157–166.

- Kržišnik, E., Smolić, M.: *Metafore, v katerih živimo tukaj in zdaj*. V: XXXV. SSJLK. Ljubljana, 1999. 61–80.
- Lakoff, G.: *Sodobna teorija metafore*. V: *Kaj je metafora?* (prev. in ur. B. Kante). Ljubljana: Krtina, 1998. Str. 271–325.
- Lakoff, G., Johnson, M.: *Metaphors We Live By*. Chicago, London, 1980.
- Menac, A.: *Načini klasifikacije frazeologije tujega jezika pri univerzitetnem študiju*. V: Skripta 5, Zbornik za učitelje slovenščine kot drugega/tujega jezika, ur. E. Kržišnik. Ljubljana, 2001. 65–73.
- Smole, V.: *Vprašanje kvalifikatorjev v slovenskih (frazoloških) slovarjih knjižnega jezika in narečij (na primeru frazemov s sestavino rit, zadnjica, zadnja plat)*. V: *Frazeologija v jezikoslovju in drugih vedah*. Europhras Slovenija 2005, ur. E. Kržišnik in W. Eismann. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, 2007. 299–312.
- Toporišič, J.: *Slovenska slovnica. Četrta, prenovljena in razširjena izdaja*. Maribor: Založba Obzorja, 2000.
- Vidovič Muha, A.: *Slovensko leksikalno pomenoslovje, Govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Vidovič Muha, A.: *Slovensko skladenjsko besedotvorje ob primerih zloženk*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete: Partizanska knjiga, 1988.